

OSMANLI IMPARATORLUĞUNDA RİBA - FAİZ KONUSU PARA VAKIFLARI VE BANKACILIK

Neşet ÇAĞATAY

Ekonomik, sosyal, hukukî ve ahlakî yönleri olan faiz konusu hemen hemen insanlık tarihi kadar eskidir ve belli başlı eski hukuk sistemlerinde yer almıştır. Meselâ Hamurabi kanununda¹ borç verilen toprak ürünlerinden yılda % 20, paradan % 17; Roma Hukukunda yılda % 4-12 arasında faiz alınması kabul edilmiştir.

Kitabî dinlerden yahudilikte, bu din salıklarından faiz alınması haram, kendi dinlerinden olmıyanlardan alınması mubahtır. Yani bir yahudi kendi dindaşına borç değil ödünç verecek faiz almıyacak, başka dinden olanlara borç verip faiz alabilecektir.

Hıristiyanlıkta (Luka incilinde) faiz haramdır.

Aşağıda ayrıntıları ile göreceğimiz üzere islâmiyette, Kur'an'daki hüküm, faiz olarak yorumlanıp haram sayılmıştır. Halbuki riba, kat kat faizi, tefeciliği ifade eder, faiz ise yılda yüzde yirmiyi pek geçmiyen para gelirine delalet eder. Osmanlılarda buna "ribh" denmiştir.

Böylece faizin hıristiyanlıkta ve islâmiyette haram sayılması, yüzyıllarca ekonomik ve ticarî faaliyetlerin büyük ölçüde yahudilerin tekeline geçmesine

yol açmış, her yerde onların malî bakımından güçlenmelerine sebep olmuştur.

Uzun bir süre geçmesine rağmen bu durumun farkına varan hıristiyan din adamları, durmadan gelişen ve değişen ekonomi kurallarını göz önünde bulundurmanın zorunlu olduğunu, bunların, toplum yararlarına göre ayarlanması gerektiğini kabul ederek faize karşı koymaktan vaz geçmişlerdir.

İslam âlemi dışında kalan semavî dinler saliki toplumlarca genel olarak dinî yönden ele alınmış olan bu konu bu gün, zaif de olsa halâ bu niteliğini muhafaza etmekle birlikte daha çok, iktisadî doktrinlerce ekonomik açıdan eleştirilmektedir.

Ekonomik faaliyetlerin çok geliştiği içinde bulunduğumuz yirminci yüzyılda, dünyanın her tarafındaki liberal iktisadî sistem taraftarları faizin zorunlu ve faydalı, hatta, yardımı anonimleştirerek, yani bir kişiden değil de anonim bir şirketten elde edilip borç alanı minnet yükünden kurtardığı için ahlakî ve sosyal bir müessese olduğunu savunurlarken, sermaye düşmanı sol eğilimli iktisadî sistem taraftarları şiddetle faiz aleyhinde bulunmaktadırlar.

İslam âlemine gelince: Bu çevrelerce ilk zamanlardan beri üzerinde en çok tartışılan, hakkında bir çok şey söylenmiş ve yazılmış olan konulardan biri de şüphesiz riba ve faiz meselesidir.

1) Hamurabi, Birinci Babil imparatorlarından olup M.Ö. 2067-2025 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kur'an'da, Mekke'deki Kâbeyi kurduğu zikredilen İbrahim Peygamberle çağdaş olduğu söylenir. "Hamurabi Kanunları" adı ile anılan kanunların yapıcisidir. Bu kanunlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi eski Profesörlerinden Avram Galanti tarafından türkçeye; İraklı Mahmut el-Emin tarafından arapçaya çevrilmiştir.

Bu tartışmalar iki sebepten ileri gelmektedir: birincisi, islâmiyette bu yasağın şekil olarak ele alınması, yani niçin, hangi sebeplerle ve ne şekilde konduğuna dikkat edilmemesi. İkinci-si, faiz konusu düşünülürken ekonomik gelişmenin, çağın sosyal gereklerinin göz önünde tutulmaması yani, faiz insan kafasının hazırladığı, bu nedenle teorik yönü fazla olan bir hukukî müessese olarak ele alındığında, toplum ihtiyaçları ve onların karşılanması imkânları ile ilgili türlü etkiler altında gelişme gösteren ekonomik faaliyetlerin göz önünde bulundurulmaması.

Ben burada, bu husustaki tartışmalardan uzun uzun söz edecek değilim. Esasen arkadaşım ve meslektaşım Fazlur Rahman'ın bu husustaki önemli makalesinden sonra böyle bir teşebbüsüm lüzumsuz olurdu.

Pakistanın islam araştırmaları alanında yetiştirdiği bilginlerin en değerlilerinden biri olan Profesör Fazlur Rahman, halen Amerika Birleşik Devletlerinin Chicago Üniversitesinde öğretim üyesi bulunmaktadır.

Fazlur Rahman 43 sahife tutan uzun ingilizce makalesinde riba kelimesinin lugat manasından ve etimolojisinden işe başlayıp, riba ile ilgili Kur'an âyetlerinin kronolojik ve lojik kritiğini yapmış, ünlü tefsircilerin ve hadisçilerin eserlerinde bu konu hakkında yapılmış münakaşaları dikkatle eleştirmiştir. Ayrıca Hicaz araplarının islamdan önce ve islâmî devirde Mekke'de, hicretten sonra Medine şehrindeki tatbikatlarını ilmî bir şekilde incelemiş, bu realite ve uygulamalar ışığı altında daha sonraki yayınların kritiğini yapmış, faiz hadlerinin günümüz ekonomisindeki rolünü gözden geçirip sağlam sonuçlar çıkartmıştır².

Ben burada bilhassa 1517-1924 yılları arasında dört yüzyıldan artık bir süre, islam âleminin dini lideri durumunda bulunmuş olan Osmanlı Halife-Sultan'ları zamanında ve Osmanlı İmparatorluğundaki müslüman topluluk arasında cereyan etmiş bulunan riba-faiz, para vakıfları ve bankacılık alanındaki uygulama ve gelişmeler üzerinde kısaca durmak istiyorum.

Ribanın islam öncesi araplarındaki uygulanışı islamın ilk sıralarındaki yasaklamalar

Geçen yıl ölen değerli dostum Joseph Schacht, İslam Ansiklopedisinde yazdığı riba maddesinde bu kelimenin mana ve mefhumunu şöyle açıklıyor: "aslında artma, çoğalma demek olup, tabir olarak murabaha ve gelir, bir de yapılmış bir hizmet karşılığı olmaksızın, genel bir tarzda her türlü gayri meşru nakdî kazanç manasına gelir. Ribada bir de tartısı ve ölçüsü olan bir malı, aynı cinsten daha fazla bir mal ile, bir karşılığı olmaksızın, peşin olarak veya vade ile değişmektir."

"Riba yasağının doğrudan doğruya ihlal edilmesinin büyük bir günah olduğu şuuru daima mevcut idi. Bunun içindir ki bu gün bile sofu müslümanlar banka faizini kabul etmeği red ederler. Bir taraftan günlük hayatta derin bir tesir yapan riba yasağı, öte yandan ticarî ihtiyaçlar, önemli ölçüde şer'i hilelerin doğmasına sebep olmuştur. Esasen şeriat bakımından bu tür değişik işlere karşı kesin olarak itiraz olunamaz, bundan dolayı bunlar, fıkıh kitaplarının çoğunda yer almaktadırlar ve açıkca meşru sayılmışlardır. Bilhassa şafiiler, sonraki hanefiler, imamiler bu tür şer'i hileleri tanımaktadırlar. Malikiler, hanbeliler ve zeydiler bunları red ederler".

Coğrafi durumu yönünden tarıma elverişli olmıyan Hicaz bölgesinde, ticaret ve onun ayrılmaz bir parçası olan

2) Bak. Fazlur Rahman, Riba and interest, Islamic Studies, Journal of the Central Institute of Islamic Research, Karachi, Vol. III, No. I, March 1964. Reprint p. 1-43.

borç alıp verme işlemi çok yaygındı. Milâdî VII. yüzyılda arap ekonomik ve sosyal hayatını tasvir eden yazarlar, bu borç verme işinin çok insafsız ölçülerle yapıldığını bize anlatıyorlar. O zamanlarda bu borç verme işi iki türlü idi:

1 — Aynî, yani birbirinin aynı veya benzeri türden şeylerin mübadelesi ki buna "riba-i fadl" denirdi.

2 — Nakid olarak, her ay veya her yıl muayyen bir faiz alınmak ve ana paranın zamanında ödenmemesi halinde müddet uzatılıp faizi iki kat olmak üzere borç para verilmesi ki buna da "riba-i nesie" denirdi.

İslam öncesi araplarında riba-i nesie'nin tatbikatı şöyle idi: Meselâ borçlu, aldığı borcun faizi olarak muayyen bir müddet sonra bir yaşında bir dişi deve verecekse, ödeyemeyip süre uzatıldığında iki yaşında bir dişi deve; borç konusu on ölçek buğday ise 20 ölçek buğday; borç konusu para olup 100 altın ise ertesi yıla uzatıldığında 200 altın, bir yıl daha uzatılırsa 400 altın olurdu ki islamdan önce ockları söndüren, kişileri yoksulluğa sürükleyen riba, bu tür tefeciliğe delalet ederdi.

Borçlu, aldığı borcu ödeyemeyip bir kaç yıl ertelettiğinde bazan, borç aldığı az bir parayı ödemek için evini bağını satma, hatta hürriyetini kayb etme durumuna düşerdi³.

Kur'an'ın III, 130. âyetinde, kat kat riba yemeyiniz ibaresi ile tarif edilip şiddetle men edilen şey budur⁴.

Yılda yüzde yirmiyi geçmeyen faiz, arapçada "menfaa", "faide", "nema", "faiz", "ribh", orducada ve farsçada

3) Bak. Taberî, Cami al-Beyan, Kahire, III, 60; IV, 55, 56, 63. Fahrüddin Razi, Tefsir-i Kebir, Kahire, III, Al-i İmran sûresi 130. âyet. Al-Beyhaki, al-Sünen al-Kübra, Hyderabad, 1352, Kitap al-Buyu, bab al-Riba.

4) Bak. J. Schacht, İslam Ansiklopedisi, riba maddesi. Yazar, kendisinin de Profesör bulunduğu New York'taki Columbia Üniversitesinde ders verdiği 1967 yılında bana riba hakkındaki yeni incelemeleri üzerinde bilgi vermişti. Burada onlardan da faydalandım.

"sud" türkçede "gelir", "kazanç" kelimeleri ile ifade edilmektedir. Yıllık yüzde geliri yirmiyi, yirmi beşi geçen borç verici kişilere türkçede "tefecî" denir.⁵

Riba hakkındaki dinî hükümler Kur'an'ın: II, 275-276, 278-280; III, 130; IV, 159-160 ve XXX, 39. âyetlerinde geçer. Buharî, Kur'an'ın II, 278-280. âyetlerinin tefsirinde Abdullah İbn-i Abbas'ın: "Bu âyetler Peygambere vahy edilen son âyetlerdir" dediğini, keza ikinci halife Ömer b. el-Hattab'ın da: "Peygambere en son gelen âyet riba âyetidir. Peygamber bize bu âyetleri izah etmeden, biz kendisinden ribaya dair bir şey sormadan öldü" dediğini kayd etmektedir. Fahrüddin Razi, Tefsir-i Kebir'inde Kur'an'daki ribadan yani gayri-meşru muameleden maksadın (riba-inesie) olduğunu söyler.⁶

Hadislere gelince: "Kütüb-ü sitte" denen altı ünlü hadis kitabı da dahil, hiç bir müteber hadis kitabında, Kur'an'da geçen riba hükmünü ve borç alıp verme işini açık ve kesin bir şekilde gösteren bir hadis'e raslanamaz.

Buharî ve Müslim'de (Kitab al-Buyu, bab al-Riba) doğruluk derecesi oldukça fazla olan ve daha sonra bu konularda daima misal olarak alınan bir hadis yer almaktadır: "Ubade b. al-Samit'den rivayet edilir ki Tanrı Elçisi şöyle demiş: Altına karşılık altın, gümüşe karşılık gümüş, buğdaya karşılık buğday, arpaya karşılık arpa, hurmaya karşılık hurma, tuza karşılık tuz, aynı cins ve kalitede, aynı ölçü ve ölçekte peşin olarak alınıp verilecektir. Bunlardan bir cins diğer bir cinsle veya bunlar dışındaki bir şeyle satış ve değiş-tokuş etmek isterseniz bunu, peşin alıp vermek yani bir vade bahis konusu olmamak şartıyla istediğiniz tarz ve şekilde yapabilirsiniz."

5) Bak. Fazlur Rahman, burada not 2 de adı geçen eser, p. 1. vdd.

6) Bak. Fahrüddin Razi, Mefatih al-Gayb, Kahire, II, 58; Reşit Rıza, Tefsir al-Menar, Kahire, H. 1367, III, 15.

Bir çok islam hukukçusu, islam öncesi kat kat faize dayanan tefeciliği, bu fâhiş faiz yüzünden iktisaden mahv olan aileleri düşünmeden, Kur'an'da geçen riba âyetlerini ve altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuz'dan ibaret altı madde üzerine söylenmiş hadisi ele alıp her türlü nakdî ödünç alıp vermeyi ve az da olsa bir kârla bir şeyi kendi cinsinden bir şey karşılığında alıp vermeyi kesin olarak yasaklamışlardır. Buna karşılık, gerçekleri, halkın çıkarını, toplumun sosyal ve ekonomik gelişmelerini göz önünde tutan makul hukukçular, haram sayılan ribayı Kur'anın III, 130. âyetindeki açıklanmış şekli ile yani, süre uzatılarak kat kat, yüzde yüz, iki yüz, dört yüz ilaah. kâr alma şeklinde anlamışlardır. Bunlar aynı zamanda ribanın sadece yukarıki hadiste zikr edilen altı tür eşya üzerinde bahis konusu olabileceğini, yani bu altı tür ticarî metanın tâdâdî (yani bir misal kabilinden değil), tahdîdî (yani sadece hadiste sayılan altı tür eşya üzerinde bahis konusu olabileceğini), bunlar dışındaki eşya ve paraların, yasak dışı kalması gerektiği kanısındadırlar.

Birinci guruptaki katı anlayışlı islam hukukçuları "bir kazanç getiren her borç verme bir ribadır" tarzındaki uydurma hadislere dayanarak işi ileri götürüp konuyu çıkmaza sokmuşlardır.⁷ Bu kanıda olanların, "muamelei şer'iyeye" denen, halkın doğru olarak hileli şer'iyeye dediği dolambaçlı yoldan faiz alma işini hukukî ve şer'î kabul etmelerini anlamak doğrusu çok zordur.

Beyhaki'nin Sunan al-Kubra'sında "yiyip içecek şeylerle altın ve gümüş dışındaki maddelerde riba yoktur" başlı-

ğı altında koca bir bahis yer almaktadır.⁸

Ribanın bu katı anlayışı, islam âleminde uzun süre yaygın bulunduğundan müslüman halkın büyük bir kısmı, ev, dükkân, tarla, hayvan gibi gelir getiren ve fayda sağlıyan bir taşınır veya taşınmaz malı rehin bırakıp bu yolla alacaklıya hem garanti, hem fayda sağlıyarak borç alma yoluna gitmiş, bir kısmı da fıkihta muamelei şer'iyeye denen ve halkın hileli şer'iyeye dediği hileli faiz vasıtasına baş vurmuştur.

Rehinli ödünç vermeye dair fıkıh ve fetva kitaplarında bir çok misaller vardır. Bunlardan Anadolu Selçuklu İmparatorluğu çağına ait Hicrî 697/M. 1298 tarihli enteresen bir vesika 1952 yılında yayınlanmıştır.⁹

Riba ve faize dair hileli şer'iyeler âdeta meşru sayılmış, bu hususa dair müstakil kitaplar bile yazılmıştır. Bu hileli muameleler o kadar yaygındı ki orta çağlarda batı avrupalılarca bile arapça adıyla al-mohatra (< muhâtara) olarak alınıp kullanılmıştı. Ünlü fransız düşünürü Pascal, 1656-1657 de yazdığı "Les Provinciales" adlı eserinin 8. mektubunda bunun "contrat mohatra" olarak kullanıldığını kayd ediyor.

Bilhassa şafiiler, sonraki hanefiler ve imâmîler bu tür şer'î hileleri tanımaktadırlar. Halbuki malikî, hanbelî, ve zeydiler bunları red ederler.

Bu yasaklara rağmen, faizle borç verme işi islam ülkelerinin hemen hepsinde eski zamanlardan beri çok yaygındı. Fas, Cezayir, Mısır, Hindistan, İran ve hele Mekkedeki faiz ve riba

7) Bu hususta fazla tafsilat için bak. Fazlur Rahman, yukarıda adı geçen makalesi. İmamîyeci isna aşerîye (12 imama inanan imamîye ki bu gün İranın resmi mezhebidir) de aynı hadis'e inanmaktadırlar. Bu hususta fazla tafsilat için, bu konuda bir çok misaller ihtiva eden, Âyetullah Hüseyin Tabatbai Burücerdî'nin fetvalarını kapsayan "Risale-i Tavzih al-Mesâil" adlı farsça esere bakınız. Bilhassa: mesele: 2080-2191. Nazariyat böyle olmakla birlikte bu gün İranda da bankalar işlemekte faiz muameleleri yürütülmektedir.

8) Bak. Beyhaki, Cami al-Sunan al-Kübra, Hyderabad, 1352 h. V. 189-287.

9) Bak. Osman Turan, Selçuklu Türkiyesinde faizle para ikrazına dair hukukî bir vesika. T.T.K. Belleten, 1952 cilt XVI, sayı 62, ss. 251-260. Bu makalenin tenkidi, cevap ve karşılıklı cevaplar için bak. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1953, 1, 41-49; 1955, aynı dergi sayı 1-2, sahife 23-30; 1955, aynı dergi, sayı 3-4, sahife 84-97.

muameleleri hakkında bir çok misaller vardır¹⁰.

Milâdî IX. yüzyılda Basrada yaşamış olan ünlü arap düşünürü Cahiz (Abu Osman Amr b. Bahr, d. 766-ö. 869), "Kitab al-Buhalâ" adlı van Vloten tarafından 1900 de Leyden'de yayınlanan eserinde, vadeli sattığını peşin para ödiyerek satın alan Basralı iki tüccardan alaylı bir tarzda bahs eder. Abbasi halifelerinden al-Muktedir (saltanatı 908-932), 912-932 yılları arasında tüccarlarından ayda % 7 faizle 50-200 bin dinar miktarlarında borç almıştı.¹¹

Kat kat faiz manasına gelen riba yaşağının yılda yüzde yirmiyi geçmeyen küçük faiz nisbetlerine kadar teşmil edilmesi, akli ve gerçekçiliği esas alan islam dininin ve onun kutsal kitabı olup elliden fazla yerinde "aklımız ermiyor mu? Düşünmüyormusunuz?" ibareleri geçen Kur'an'ın prensiplerine aykırı düşer. Kaldı ki Peygamberin kendisi, Cabir b. Abdillâh'tan bir miktar borç para almış, ödeme zamanı geldi-

ğinde ana paraya bir miktar daha para ilâve ederek vermişti¹².

Ribanın böyle katı anlaşılışı, islam dünyasında para ticaretinin önce hıristiyanların, sonra yahudilerin tekeline geçmesine yol açmış, en sonunda da hilci şer'iyye denen bir muameleye yöneltmekle müslümanların ticarî ahlaklarını bozmuştur¹³.

Fıkıh kitaplarında ve resmî kayıtlarda bu tür faiz almanın adı "muamelei şer'iyye" ise de gerçek maksat faiz almak olduğuna göre tutulan yol hile yoludur, hilenin ise şer'isi olmaz. Öte yandan düşük faizle ödünç alıp verme esasına dayanan bankacılık ise, yardımı anonimleştirerek ihtiyaç sahibini, bir şahıstan para alıp hem maddî borç hem de manen minnet borcu altına düşmekten kurtarmaktadır ki bu, müslümanların bir birlerine yardımlarını gizli yapmalarını emr eden yüksek islâmî ahlak prensibine uygundur. Çünkü, bir iş tutmak için sermaye edinme veya ev yapma gibi işlerde gerekli büyük para yardımlarını bir şahsın hiç bir karşılık beklemeden yapması hemen hemen imkânsızdır. Mümkün olsa bile ağır bir minnet altına girileceği muhakkaktır.

Osmanlı İmparatorluğunda riba-falz :

Üç kıtada asırlarca hüküm sürmüş olan Osmanlı İmparatorluğunda, teb'anın sosyal yapısı ve mirî arazi sistemi¹⁴

10) Bak. Maxime Rodinson, *Islam et Capitalisme*. Yazar bir çok enteresan misaller vermekte, meselâ Fas'taki müslüman tacirlerin XVIII, XIX. yüzyıllarda tefecilik yolu ile yüzde dörtüze kadar faiz aldıklarını, Mekke'deki mekkeli tüccarların cavali hacılara yüzde yüz faizle para verdiklerini ve bunu, faiz ve riba kelimelerini kullanmadan hileli bir yolla yapıp buna "tatlı kâr" adını verdiklerini söylüyor. *Islam et Capitalisme*, p. 53-62.

11) Abbasiler Hanedanı, zenciler isyanları ile uğrayan, Saffarilerin İranın büyücek bir kısmını ellerine geçmeleri ile bu bölgeler gelirlerinden mahrum kalma ve Bağdadda ordunun isyanı, maaş artırma taziykleri gibi türlü ağır olaylar dolayısı ile dokuzuncu yüzyıl ortalarından onuncu yüzyıl ortalarına kadar çok fazla para sıkıntısında idi. Halife Mütemed'in (hilafeti: 870-892) imparatorluk idaresine tayin ettiği kardeşi Muvaffak Billah bu ağır para sıkıntısı karşısında tüccarlardan borç almaya emr etti. Bu borç, durum düzelince ödenecekti lakat vezir bu teklifi uygun bulmadı. H. 300/m. 912 yılında, vaktiyle kiraya verilen Ehvaz bölgesinden para gelmeyince halife Muktedir (hilafeti 908-932), yahudi sarraf Pinehas oğlu Jozef'ten belli süre ile borç aldı. H. 319/931 yılında, Fars ve Kirman valileri artık hiç vergi vermeyeceklerini bildirdince Muktedir'in veziri, elli bin dinar karşılığında beylik arazi satmak-ki bu ilk kez vuku buluyordu ve 932 yılı vergi hasılatının yarısını kırdırma zorunda kalmıştı, Ertesi yılki vergi geliri yetmediğinden iki yüz bin dinar borç almaya bunun için de her dinar başına bir dirhem faiz vermeğe mecbur kaldı. Bu faiz miktarı ayda yüzde yediyi bulur. 934 yılında ise bu yapılan borç ödenmedi. Bak. Ibn Miskeveyh, *Te-carub al-Umam*, ss. 342, 345, 364. Ibn al-Esir, *al-Kâmil*, VIII, 165.

12) Bak. Ebu Davud, Sünen, *Kitab al-Buyu*, Husn al-kaza bahsi. Ahmet b. Hanbel, Müsned, Kahire, H. 1313, cilt III, 319.

13) Faizcilikte hileli şer'iyye, meselâ, bir saati veya tesbihi yüz elli liraya altı ay vade ile satıp bu yolla yüz elli lira borçlanan adamın, aynı malı alacaklıya peşin yüz liraya satması şeklinde olur. Bu, sözde mal alış verişii ile yapılan şey gerçekte açık bir riba işlemidir.

14) Bu sistemde Osmanlı İmparatorluğu içindeki ekilebilen topraklar verimlerine göre 60 ilâ 200 dönümlük çiftliklere ayrılmıştır. Bir dönüm bazı yerler kanununda eni boyu kırkar adım, bazı yerlerde de eni boyu otuz beşer zira diye tarif edilir. Her çiftliği bir çiftçi aile ekip biçer. Bu kişinin ölümü halinde onun mirasçılarında yalnız birine, bölünmeden intikal ederdi. Bu çiftlikler satılamaz. Her köyde, o köyün vergilerini maaşı karşılığında tophyan bir sipahî (ayalet askeri subayı) bulunurdu.

dolayısı ile bir birleri ile sıkı ilişkileri olan halk, memurlar, sanatkârlar ve tüccarlar arasında borç alış verişi olduğu muhakkaktır.

Osmanlı imparatorluğunda hileli satış yolu ile veya kâr getirici rehin verme yolu ile faiz işlemi şüphe yok ki çok eskiden beri mevcuttu. Muameleci şer'iyeye denen hileli faiz işlemine ait bir çok örnekler, hatta bu husus için yazılmış kitaplar bile vardır. Rhin yolu ile borç vermeye ait belge ise burada 9 numaralı dip notta kayd ettiğimiz gibi ta Selçuklular devrinde 1298 yılında yani Osmanlı Devletinin kuruluşundan bir yıl öncesine ait bulunmaktadır. Bu şekilde sağılır inek, ekilecek tarla, bahçe vesaire gibi, borç verene hatırı sayılır bir kâr sağlıyan rehinli borç verme işlemi muhakkak ki Osmanlı İmparatorluğunun ilk devirlerinden beri yaygındı.

Osmanlılar XIX. yüzyılın ikinci yarısı başlarında böyle dolambaçlı faiz işlemlerinden ayrı olarak, düşük orandaki faizi resmen kabul etmiş olmakla hem gerçeği görmüş, hem de islam âlemine bu alanda bir ictihad ve yenilik getirmiş oluyor. Şimdi bu husustaki gelişmeleri aşağıdaki başlıklar altında inceleyeceğiz:

A — Fıkıh kitaplarında riba-faiz sorunu,

B — Fetvalarda riba-faiz konusu,

C — Sicillerde ve fermanlarda riba-faiz konusu,

A — Fıkıh kitaplarında riba-faiz sorunu :

Osmanlı türklerinin büyük çoğunluğu hanefi mezhebinde idi. Osmanlı medreselerinde okunan ve kadıların hüküm vermede baş vurdukları fıkıh kitaplarının başında "Mültaka al-Abhur", "Dürer ve Gurer" adlı kitaplar gelir¹⁵.

Mültaka adlı eserin riba bahsinde, hadiste geçen buğday, arpa, hurma, tuz, altın ve gümüş'ten ibaret altı madde zikr edildikten sonra ribada cinsi cinsi ile fazlaya vermek caiz değildir denip misallere geçiliyor. Meselâ bir ölçek buğday iki ölçek arpaya satılabilir; çünkü cinsleri ayrıdır. Satışların haram olmaması için müddetli değil peşin olması gerektiği kayd ediliyor. Metinlerde yapılan muamele satış olarak geçiyor ama ödünç ve borç verme malarını da kapsıyor.

Misaller: Bir hayvanın sütünü kendi cinsinden gayri bir hayvanın sütü ile fazlaya satmak caizdir, her birinin cinsi başka olduğu için; ama koyun ile keçi, manda ile inek aynı cins sayılır. Bunların bir birinin eti ve sütü üzerine birinin fazlası ile satmak caiz değildir. İç yağını kuyruk yağı ile veya etle satmak caizdir. Buğdayı unla fazlaya satmak caizdir, çünkü ekmek sayı ile un tartı ile alınıp satılır. Zeytini zeytin yağı ile, susamı susam yağı ile fazla üzerine satmak caiz değildir. Sahibi ile köle arasında da riba olmaz, zira kölenin elinde olan her şey köle sahibinin. Ama köle mukâtebe ise riba olur¹⁶.

Dürer ve Gurer de de aynı misaller verildikten sonra şunlar ekleniyor: Kuru üzüm yaş üzüm ile, kuru buğday yaş (taze) buğday ile, pamuk pamuk ipliği ile satış yapılabilir (birinin fazlası ile). Ekmek sayı ile değil tartı ile, "bakır para" sayı ile ve tartı ile satılabilir çünkü bunlar hakkında nas (Tanrının kat'i emri) yoktur. Altın ve gümüş para ancak tartı ile satılır; çünkü ikisi de kat'i emirle tartı eşyasıdır. Üçte ikisi saf olan altın ve gümüş tartı ile, üçte biri saf olan altın ve gümüş para sayı ile alınıp satılır¹⁷. Fetvalarda bu konuda

Biz H. 1306/1890 İstanbul baskısından faydalandık. Dürer tercümesi, Molla Husrev lakabı ile anılan Mehmet b. Hüzmüz tarafından yazılmıştır. Biz, H. 1258/1842 İstanbul baskısından faydalandık.

16) Bak. Mülteka, II, 31-34.

17) Bak. Durar, II, 579, 586-591. Behcet al-Fetâvâ'da yarısı saf olan altın ve gümüş paraların borç alınıp

15) Mülteka'yı, İbrahim Halebi yazmış, M. Mevkufâtîl türkçeye çevirmiştir. Eser bir kaç kez basılmıştır.

yani madenî paraların alım satımı için çok misal var.

B — Fetvalarda rıba-faiz konusu :

Kuruluşundan halifeliğin kaldırılışına kadar (1299-1924) Osmanlı İmparatorluğunun önemli şehirlerinde müftülük ve İstanbulda şeyh ül-İslâmlık yapmış ünlü kişiler tarafından verilmiş fetvaların toplandığı eserler pek çoktur. Önceki devirlerdeki ve aynı devirlerdeki bütün İslam ülkelerinde de müftüler fetvalar vermişlerdir. Bu fetva kitaplarının ve derlemelerinin çoğu ünlü müftülerin fetvalarını da ihtiva eder. Ebu's-Suut Efendi fetvaları, "Fetava-i Ali Efendi", "Fetava-i Feyziye", "Behcet ül-Fetava", "Fetava-i Hindiye veya Alem gîriye" adlı eserler, en ünlü fetva mecmualarındandır. Bunlardan bazılarının bir kaç kez baskısı yapılmıştır. Bu fetva mecmualarında konumuzla ilgili olarak, önce borç-alacak ilişkilerinde madenî paraların ayar ve cins değişiklikleri yüzünden çıkan problemler bahis konusu edilmekte, daha sonra da "muamele-i Şer'iyye" adı altında faiz meseleleri yer almaktadır.

Borç alınan altın ve gümüş paraların aynı cins ve miktar üzerinden ödenmesi, madenî paraların ayar, cins ve değerlerinin sabit olarak devam ettiği ilk devirlerde kolaydı. Fakat ticaretin geliştiği, askerî ve iktisadî nedenlerle bu paraların ayar, cins ve değerlerinin sık sık değiştiği devirlerde-bilhassa XVI-XVII. yüzyıllarda çok güçleşmiştir. Bu nedenlerle borç alındığı zamanla ödeme zamanı arasında meydana gelen değişikliklerin halli fetva konusu olmuştur. Bu husustaki fetvalardan bazı misaller :

1) Mangır (bakır para) tedavülde iken bir kimse diğer bir kimseden bir miktar mangır borç almış olsa, ödeme zamanında mangır tedavülden kalkmış bulursa, alacaklı alacağını altın veya gümüş para olarak istese borçlu, ben

aldığım kadar mangır veririm diyebilir mi? Elcevap-Diyemez.

2) Dört yüz mangır bir altına geçerken, bir kimse diğer bir kimseden bir miktar mangır borç alıp ödeme zamanında mangır geçmez olsa, borçlu borcunu altın veya gümüş üzerinden ödemek istediğinde alacaklı, sen borç almazdan önce üç yüz mangır bir altına geçiyordu ben de üç yüz mangır karşılığında bir altın isterim diyebilir mi? Elcevap-Diyemez¹⁸.

3) Küçük madenî paralar tedavülde iken bir kimse diğerinden borç almış olsa, bu arada küçük para ortadan kalkıp büyük paralar tedavüle konmuş bulursa borçlu borcunu altın veya gümüş üzerinden ödemek istediğinde alacaklı, küçük para sayısınca büyük para isterim diyebilir mi? Elcevap-Diyemez¹⁹.

4) İri akça ile bir kuruş yetmiş akçaya geçerken bir kimse diğerinden bir miktar iri akça borç alıp bir süre sonra iri akça ortadan kalkıp küçük akça tedavüle konup kuruş, bu küçük akçalarla yüz yirmi akça etmeye başlasa, borçlu ödeme zamanında alacaklıya, her yüz yirmi akça borcum için bir kuruş al veya iri akça sayısınca küçük akça al diyebilir mi? Elcevap-Diyemez²⁰.

Fetva mecmualarında ayrıca, önce, halk arasında hilei şer'iyye denen ve faiz kısmı sözde bir satış işlemine bağlanan "muamele-i şer'iyeler," sonraları "muamele", "murabaha" terimleri ile yarı kapalı biçimde faizcilik ve faiz konuları yer almış bulunmaktadır. Bu tür fetvalardan bir kaç örnek veriyoruz :

verilmesinin tartı ile olacağı kayıtlı. Bak. ss. 311. Fakat tartısı ve sayısı bilinen madenî paraların halk tarafından tekrar tartımadan sayı ile alınıp satılabileceği de kayıtlıdır. Bak. aynı eser, ss. 312.

18) Bak. Fetavay-i Feyziye, I, 430-431.

19) Bak. Aynı eser, I, 431. Aynı mahiyetteki fetvalar için ayrıca bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 328-333.

20) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 331.

1) Bir kimse diğer bir kimse üzerindeki altı yüz kuruş alacağı için doksan kuruş rıbh (faiz) almak için bir kitabını doksan kuruşa bir yıl süre ile borç verdiği kimseye satıp, bu kimse kitabı üçüncü bir şahsa hediye, bu üçüncü şahıs aynı kitabı borç verene hibe etse, yıl sonunda alacaklı, borçludan doksan kuruşunu istediğinde borçlu, "kitabın sana geri geldi, para vermem" diyebilir mi? Elcevap - Diyecez.

2) Bir kadın bir adama bir yıl vade ile borç verdiği parası için muamele-i şer'iyeye ile rıbh alsa, bu rıbh borç veren kadına helal olur mu? Elcevap-Olur²¹.

3) Bir kimse diğer bir kimseye istirbah kasdı ile onu on bir buçuktan (yüzde on beş) borç verip yıl sonunda rıbh'ı borçludan almağa kaadir olur mu? Elcevap-Olur²².

Bu tür faiz işlemleri hakkında fetva mecmualarında kişilerden çok vakıflarla ilgili örnekler yer almaktadır. Bu bize, faiz işlemlerinin resmî mahiyet almasında yani Osmanlı İmparatorluğunda bankacılığın başlayışında para vakıflarının ilk adımı teşkil ettiğini, bizde bankacılık fikrinin bu suretle doğup geliştiğini gösterir.

Bu niteliği dolayısı ile burada, vakfın menşe ve mahiyetine kısaca değinip taşınabilir mallar ve para vakıfları üzerinde biraz durmak istiyoruz:

Vakıf

Arapça olan vakıf kelimesinin lügat manası "tutmak", "durdurmak" veya "bağlamak" tır. Bu kelime hapis kelimesinin sinonimidir.

Bu gün bütün islâm âleminde çok gelişmiş, geniş zir uygulama alanı kazanmış bulunan vakıf müessesesi ne

Kur'anda ne de-etraflı bir biçimde açıklanmış olarak- hadislerde yer almıştır.

Hız. Peygamberden rivayet edilen "İhbes aslehu ve sebbil semerehu" (aslını elinde tut, meyvesini yani gelirini hayır yoluna sarf et) şeklindeki hadisin, islâm'da vakıf için ilk işaret olduğu söylenir. Gerçekte vakıf tabiri, bu günkü anlamında hicrî II. (M. VIII.) yüzyıl başlarında kullanılmaya başlanmıştır. Bu müessesenin asıl kurucusu, imam Ebu Yusuf sayılır. O, bu müessesenin kapsamını çok geniş tutmuştur. Ebu Yusuf Irak'ta kadı iken, bir kişinin, şöyle bir vakıf kurabileceğini ve bunun meşru olacağını söylemiştir:

"Bu arazim mevkufe veyahut sadakai mevkufedir. Bunun geliri, ben sağ kaldıkça benim olacak, benden sonra sonsuz olarak çocuklarıma ve çocuklarımla çocuklarıma ve onların torunlarına ve neslim baki kaldıkça neslime ait olacaktır. Neslimin sonu kesilirse bu gelir fıkara ya tahsis olunacaktır"²³.

İmam Azam Ebu Hanife Nu'man b. Sabit (ölümü M. 769) de vakıf için fetva vermiştir. O'nun tarifine göre vakıf, vakf edilen "ayn'ın, vakf eden kişinin elinde kalması, kullanılmasının veya faydasının fıkara ya veya-âriyet yolu ile verilen şeyler gibi- bazı hayır işlerine terk edilmesidir. İmam-ı Azamın öğrencisi Ebu Yusuf ile Ebu Muhammed'in fikirlerince vakıf, vakf edilen malın ayn'ının Tanrının rızasına tahsis edilmiş olarak mevkuf bulunması ve kullanılmasının veya menfaatinin insan oğullarına ait olması, mülkiyetinin kesin olması, satılamaması, başkasına mallıklanmak üzere verilmemesi veya miras konusu olamaması manalarını kapsar²⁴.

23) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Alem-i İslam, 1328., İstanbul, ss. 170. Bu eser, Hariciye Nazareti Umur-u Siyasiye Müdiriyet-i Umumiyesi terçime şubesiince terçime edilmiştir.

24) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 156. S. Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 1958 Ankara, 3. baskı, ss. 256.

25) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 156. Ayrıca İmam Ebu Yusuf'un faiz hakkındaki muta-

21) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, I, 333.

22) Bak. Fetavay-ı Feyziye, I, 431.

Vakıf hakkında Ebu Yusuf ile Ebu Muhammed iki delil göstermişlerdir: Birincisi "Hz. Ömer Sımağ (*سماغ*) arazisini sadaka olarak dağıtmak istediğinde Hz. Muhammedin kendisine bu toprağın, satılmasına, hibe edilmesine ve miras bırakılmasına meydan verilmemek üzere onu fiilen terk ve teberrü etmelisin" dediği söylenir.

İkincisi: Bir malın mülkiyetinin, sahibine sonsuz bir hak verebilmesi için o mülkiyetin kesin olması gerekir. Bu gereklilik de ancak o malı elinde bulduran kimsenin kendi kullanma hakkını terk ve tamamen Tanrı yoluna bırakması ile gerçekleşebilir ²⁵.

Taşınır malların vakf edilmesine cevaz veren kişi, İmam Muhammed b Hasan al-Şeybânî (hayatı M. 749-804) dir. ²⁶

Vakfın nitelikleri :

Neler vakf edilebilir ve vakf edilen malların vasıfları nasıl olmalı? Vakf edilen mal, malum ve muayyen olmak ve vakfa vaad edildiği zamanda vâkıfın yani vakf edenin mülkü olmak (akar veya Öşür veya haraç araziden veya başka mülk araziden bulunmak) şarttır.

Menkul (taşınabilir), akara (gelire) ve gayri menkule tabi olarak meselâ bir çiftlik vakf edildiğinde, içinde bulunan âletler, hayvanlar ve başka şeyler birlikte vakf edilebilir. Bununla birlikte menkulün vakfı hakkında örf ve âdet varsa başlı başına vakıf vasfını haizdir.

Rıbh'ı (yani faizi) hayra sarf edilmek üzere para, ve düğünlerde kullanılmak üzere elbise, zînet eşyası, ölü yıkanmak için kazan, okul, medrese ve camilerde okunmak için kitap, halı,

laası için bak. Sava Paşa, İslam Hukuku, Baha Arıkan tercümesi, cilt II, ss. 62.

26) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 33, 363.

şamdan, yoksul çiftçilerden tohumu olamayanlara ödünç verilmek üzere daneli bitkiler²⁷, köle, cariye, hayvan (dört ayaklı küçük baş ve büyük baş), bağ, bahçe gibi şeyler vakf edilebilir²⁸. Bazı hallerde kap-kacak da vakf edildiği anlaşıyor: "Trabzonda bulunduğu sırada bir rumdan kuyumculuk öğrenen Süleyman, kuyumculara her kırk yılda bir, Kâğıthanede tertiplemelerini emrettiği cğlencede kullanılmak üzere on bin sahan, beş yüz kazan, tencere ve sair bakır kap vakf etmiş"²⁹.

Vakfı kadın da yapabilir erkek de; müslüman da yapabilir zimmi de. Bir müslüman ülkedeki hıristiyanlar, müslüman halk veya gayri müslim halk için vakıf yapabilir³⁰. Vakıfta önemli şartlardan biri, vakf edenin hür olması, âkil ve bâliğ bulunmasıdır.

Sabri Şakir Ansay, "bir şahıs malının hepsini vakf edebilir" diyor³¹. Halbuki bir kişinin, mallarının ancak üçte birini vakf edebileceğine dair fetvalar vardır³².

S. Ş. Ansay, "Hanefî mezhebine göre vakfın uzun süre icarı caiz değildir; Hanbeli mezhebine göre caizdir³³. Vakfın rakabesine dair davaların ve vakıf paraların ribhına (faizine, gelirine) ve galleye yani, vakıftan elde edilen gelir veya mahsule dair davalar on beş yıllık zaman aşımına tabidir. Tahsisat kabîlinden olan vakıf arazinin tasarrufuna (kullanılmasına) dair davaların zaman aşımı, mîrî arazide olduğu gibi on yıldır. Genel olarak halk yararına ait ve

27) Bak. Bundan önceki notta adı geçen eser, ss. 263.

28) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 205-209.

29) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 263, not 521.

30) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 217.

31) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 259.

32) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 208-216

33) Bak. S.Ş. Ansay, Hukuk Tarihinde İslam Hukuku, 3. baskı, ss. 273.

meşrut olan hayır kurumları hakkındaki davalarda zaman aşımı yoktur. "Mirasta islam hukukuna göre kız, erkek hakkının yarısını aldığı halde vakıf yapan kişi, vakfın gelirinden (gallesinden ve zevaidinden) kızının ve oğlunun yarı yarıya faydalanmalarını şart koşabilir" diyor³⁴.

Vakfın özellikleri ve nitelikleri hakkında bir başka yazar şunları söylüyor: Vakıf yapmak yalnız müslümanlara özgü değildir. Zimmiler yani müslüman topraklarındaki gayri müslimler, hatta rehin olarak tutulup memlekette oturan hasımlar bile özel müsaade ile müslümanlar gibi aynı şartlar altında vakıf kurabilirlerdi. Gayr-i müslim yurttaşlar mallarını vakf etmek hususunda o kadar geniş bir yetkiyi haiz idiler ki onlar, müslümanların uymak zorunda oldukları bir sürü kaide ve yöntemlere uymak zorunda bile değillerdi.

Fetavay-i Hindiye "Feth al - Kadir" adlı esere dayanarak bu hususda şu kaideyi koymuştur: Bir vakıf kurmak için müslüman olmak şart değildir. Bir zimmi yurttaş, fayda ve geliri sonraları fıkara ait olmak üzere kendi oğlu veya torunları menfaatına olarak bir vakıf kurarsa bu vakıf sahih ve müteber olur. Böyle bir kişi bu vakfı hem müslim hem gayri müslim fıkara tahsis eder veyahut sadece gayri müslim fıkara tahsis ederse bu vakıf gene meşru ve müteber olur. Vakıflarda vakıf edenin koyduğu şartlara uyulmasına o kadar dikkat ediliyordu ki vakfın, islam dinini kabul edecek olan çocuklarına ve torunlarına intikal etmemesi için vakf eden tarafından kayıt ve şartlar bile konabiliyordu. Hıristiyan dininden çıkma meşru bir şekilde kurulmuş olan bir vakfı hükümsüz bırakıyor idi ise de bu mürted, yani dinden dönen kişi islam dinini tekrar terk ettikten sonra o vakıftan tam ola-

rak hiç bir sakınca olmadan faydalanabiliyordu".

Para vakıfları :

Vakıf konusuna genel olarak böylece kısa bir şekilde değindikten sonra, vakfın gelişerek bankacılığa doğru atılmış ileri bir adım olan para vakıfları üzerinde de bir kaç cümle kayd etmek istiyoruz:

Eldeki yazılı belgelere göre Osmanlı İmparatorluğunda para vakıflarının en geç Fatih Sultan Mehmet zamanında başladığı anlaşılıyor. Fatih, faizi ile yeniçeri ocaklarına verilecek ctlerin zamanla hasıl olacak fiyat artışını karşılamak maksadı ile yirmi dört bin altın vakf etmişti³⁵. Fatih'in bundan ayrı para vakıfları yaptığını, Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1565 tarihinde yazılmış bulunan bir hükümden anlıyoruz. Kanunî, İstanbul kasaplarına yardım parası olarak kendinden önce bu iş için yapılmış para vakıflarını da bir araya getirerek altı yüz doksan sekiz bin akçelik bir vakıf yapmıştır. Bu hüküm ve bir başkası burada belgeler kısmında yer almaktadır.

Değerli türk yazarı merhum Osman Nuri Ergin'in bir yazısından, yalnız kasap esnafının değil, bütün esnafın kendilerine özgü sandıkları olduğu anlaşılıyor. O bu hususta şöyle diyor: "Paramın iktisadi, içtimâî hatta dinî işlerde oynadığı rolü eski türkler, kooperatiflerin, türlü türlü şirketlerin ve bankaların adı

35) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Atem-i İslam, 1328, İstanbul, ss. 159-160.

36) Bak. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kapu Kulu Ocakları, I, 254. Yeniçeri kışalarında da "yardım sandığı" adı ile anılan sandıklar vardı ki buradaki paralar da faize verilirdi. Bir Yeniçeri ortası yardım sandığının kırk sekiz bin akçelik vakıf parasının yüzde on üzerinden faize verildiğine dair 1650 tarihli bir belge için bak. Mühimme Defterleri No. 96, sahife 13. Bazı gayr-i menkuler yanında yüzde on beşten faize verilip gelirinin vakıf şartlarına göre vakfa sarf edilmesi için bir miktar da para vakf edildiğini bildiren bir vakfiye örneği için bak. Debbag Zade Nûman, tercüme Cami üs-Sak, II, 1259/1843, sahife 238. Anadoluda Denizli vilâyetinde 1891 yılında yapılmış gerçek bir para vakfı ve şartları için bak. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 60 No. lu mücedded Anadolu defteri sahife 96.

34) Bak. Aynı ser, ss. 256-280.

işitilmemiş olduğu zamanlarda takdir ederek "avarız akçesi" denilen yardım sandıklarını, ehven faizli borç verme müesseselerini vücuda getirmişlerdir. Eskiden, halkın etrafında toplandığı, çevresinde oturduğu her mabedin yahut her mahallenin bir "Avarız akçesi sandığı" vardı. Bu sandığın sermayesini hükümet ve belediye değil, bir daha geri almamak ve maddî hiç bir menfaat gözetmemek üzere kişiler verirdi. Verilen paralar hilci şer'iyye usulü ile nemalandırılarak faizinden bir miktar mahalle işlerine, mabedin ihtiyaçlarına sarf edildiği gibi bir kısmı ile de mahalledeki fakirlere, dullara, yoksullara, yetimlere ve kimsesizlere yardımlarda bulunulurdu.

Esnaf cemiyetlerinin yardım sandığı, sanat ve ticaretini daha ileriye götürmek isteyen mahalle sakinlerine avarız sandığından ehven faizle borç verir, bu suretle halka bir esnaf bankası mahiyetinde iktisaden yardım edilirdi.

Her esnafın bir vakıf sandığı vardı. Buna "esnaf vakfı", "esnaf sandığı", daha önceleri "esnaf kesesi" derlerdi. Bu sandık, mütevellinin taht-ı idaresinde ve muhafazasında. Müteveli, loncaya; lonca da esnafa karşı sorumludur. Lonca her vakit kesenin mevcudunu sayar ve hesapları inceleyebilir. Müteveli, yıl sonunda loncaya bir yıllık hesap vermek zorundadır. Her esnaf sandığında altı kese "torba" bulunur. Bunlardan kırmızı torbada ncmaya (faize) verilen paraların senetleri saklanır". Bu hususta H. 1290/1873 yılı (kasımdan kasıma) İstanbul hallaç esnafının muhasebe belgesindeki "7900 akça istirbah edilen akça neması (faiz geliri)" ifadesi dikkate şayandır³⁷.

37) Bak. Osman Nuri (Ergin), Mecelleli Umur-u Belediye, I, 704-705. Aynı yazarın "Türkiyede Şehirciliğin Tarihi inkişafı" adlı eseri, İstanbul, 1936, ss. 27-29. O.N. Ergin, Avarız Akçası Sandıklarının 1869 da belediyeler idaresine verilmesini manasız buluyor ve şöyle diyor: "Acaba bu, taassubun son haddini bulduğu o tarihlerde dini bir müessese veya idare telakki edilen evkafın fa-

Evkaf tarafından yönetilen bu "Avarız akçası sandıkları" 1869 da evkafın üzerinden alınıp belediyeye verilmiştir³⁸. Aşağıda göreceğimiz gibi, bu tarihten önce, 1863 de büyük devlet adamı ve iktisatçı Mithat Paşa, Tuna valisi bulunduğu sırada, ortaklarına düşük faizle borç veren "memleket sandıkları" nı kurmuştur ki belki de Mithat Paşa bu fikri bu eski avarız akçası sandıklarından almıştır.

Osmanlılardaki para vakıfları galiba epey önceden beri diğer islam ülkelerinde de biliniyordu. Bunu şu ifadelerden anlıyoruz: "Almenah'ta, diyarı Rum'da (Anadoluda) dirhem ve dinarın yani akçanın vakfı âdetinin mevcut bulunduğu ve bu vakfın halk arasında alış veriş işlerinde kullanıldığı bütün taşınır mallar vakfının sahih ve müteber olduğuna dair mevcut fetvaya yani fakihlerin genel oylarına dayanmış bulunan ve Ebu Muhammed tarafından konan kaide dahilinde olduğu zikr ve beyan edilmiştir. Bineanalcyh dirhem

izle ve para ikrazı ile uğraşmasının dinle ve dini müessesese ile kabili telif olmadığı kanaatından mı ileri geliyor. Halbuki gene o tarihlerde evkaf, yetimlerin parasını huc: şer'ise usulü ile pek âlâ ikraz ve tenkiye ediyor ve bunu da başı sarıklı hocalar yapıyordu." "... hocalar halka karşı faizi haram sayar ve evkaf idaresinde cayır cayır faiz muamelesi yaparlar ve bunda günah tandıkları halde kendileri mahallelerde, mahkemelerde dine muğayir bir eihat görmezlerdi. Bunu şöyle yapıyorlardı: Meselâ bir adam bir yıl müddetle on lira borç alacaksa ve bunun bir yıllık faizi bir lira tutacaksa ortaya bir eşya, bir kitap veya cebindeki bir saat çıkarılarak şu saati on bir liraya almınsın? Denilir alacaklı evet cevabını verince saat bir an için kendisine teslim edilir fakat derhal, bu saati bana hediye edermisin? Sualine maruz kalırdı ve saat hemen alacaklıya geri verilir ve güya yılda bir lira faizle on lira borç alınmış değil on bir liraya bir saat alınmış bunun hediye edilmesi istenmesi üzerine hediye edilmiş ve geri verilmiştir. İşte hocaların "hullei şer'iyye" halkın "hilei şer'iyye (yerinde olarak) dedikleri budur. Güya böyle yapmakla alınan faiz helal bir hale getirilmiş oluyor fakat şeriatla bilen bir araya getirilmesi de pek acap bir şey oluyor". Türkiye Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, ss. 27-29. Aynı yazar Meşihat dairesinden de şikâyetle: "... Meşihat dairesine giderse-niz orada yalnız para meselesi, faiz meselesi, hilei şer'iyye meselesi görürsünüz. Dine, ahlaka, maneviyata dair hiç bir kelime işitmezsiniz. O halde bu memleketin diyanetini, maneviyatını, ahlakîyatını tanzim ve idare edecek inakam neresidir. Bu memleketin bir merkez-i dinisi, bir merkez-i ahlakîsi bir nazım-ı maneviyatı olmayacak mı? "Bak. Mecelleli Umur-u Belediye, C.I. ss. 283.

38) Bak. Osman Nuri Ergin, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, sahife 27.

ve dinar vakfının sıhhat ve meşruiyeti için Ensârî'nin rivayeti vechile yalnız imam Züfer'in hükmüne dayanmağa lüzum yoktur. (Bahr) sahibi bulunan Mevlana, dirhem ve dinar (akça) vakfının meşru olduğuna dair bir fetva vermiştir. Al-Menah'ta açıklanan fikir ve mutalaa "Remli"nin fikir ve mütalaa-sıdır. Yolculara ve müsafirlere süt dağıtmak için bir inek vakf edilmesi bunun âdet olduğu yerlerde meşru ve câizdir. Dirhemle tartılıp ölçülmesi mümkün olan eşyanın vakf edilmesi meşru ve sahih olup olmadığı Ensârîden sorulmuş o da "evet" cevabını vermiştir³⁹.

Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi taraflarından basıma hazırlanan H. 953/M. 1546 yılına ait "İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri"nde Fatih Sultan Mehmet devrinden beri, 1456-1551 yılları arasında İstanbulda yapılmış (1161) tane para vakfı yer almış bulunmaktadır. Bu defter 1546 yılına ait olduğu halde Önsöz'de 1551 e kadar ki vakıflardan söz edilmesi, eseri basıma hazırlayanların 1546-1551 arasındaki beş yıllık para vakıflarına ait başka yerlerde kayıtlı belgelerden de faydalandıklarını gösterir.

Defterde yer alan vakfiyelere göre paralar, türlü yıllarda başka başka kişiler tarafından % 10, % 11.25, % 12.5, % 20 oranları ile faize verilmiştir.

Gene bu defterdeki vakıf para belgelerinde, fakihlerin yani islâm hukukçularının "Muamelci Şer'iyec", halkın doğru olarak "Hilei Şer'iyec" dedikleri husus hakkında uygulanan başka yollar da kayd edilmiş bulunmaktadır (39 A)

Para vakıflarına ait fetva mecmualarında mevcut misallerden bazıları:

39) Bak. Seyyid Abdülmecit, İngiltere ve Alem-i İslam, 1328, İstanbul, sahife 162 vd.

(39 A) Bak. İstanbul Vakıfları, Tahrir Defteri (H. 953/M. 1546), İstanbul, 1970. xxx-xxxviii. Bu defter, Ömer Lütfü Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi taraflarından basıma hazırlanıp, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü yayınlarınının 61. si olarak yayınlanmıştır.

1) Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan, muamelei şer'iyec ile bir kadına onu on bir buçuktan (yüzde on beş eder) borç verse, müddeti sonunda ribh'ı kadından almağa muktedir olur mu? Elcevap - Olur⁴⁰.

2) Bir kimse mütevellisi olduğu vakıf paradan diğer bir kimseye muamele ile onu on üç (yüzde otuz) üzerinden borç verse müddeti geldiğinde ribh (faiz) için dava etse onu on bir buçuktan ziyadesine davası dinlenir mi? Elcevap - Dinlenmez⁴¹.

Fetavay-i Ali Efendi'den (I, 333) naklettiğimiz, vakıf paralardan gelen faizlerin helal olduğunu bildiren fetvalardan, bazı kimselerin hayır işlerine para vakıf edilmesini ve hele bu paraların faize verilme yolu ile işletilmesinin şeriatı aykırı olduğu inancında buldukları anlaşılıyor. Başka bir fetvada: "Bir şehirde kendini bilgin sanan bir kimse, vakıf para haramdır, vakf edenler cehcennemliktir, elde edilen ribh (faiz) haramdır dese, onu yiyen imama uymaktan halkı men etse ve böylece camilerin boş kalmasına ve şehir halkı arasında ayrılık çıkmasına sebep olsa, bu gibi sözlerinden fitne çıkmasından korkulsa böyle kimseye şer'an ne yapmak lâzımdır? Elcevap - Şiddetle azarlanır, sıkıştırılır, vaz geçmezse bu tür sözlerinden ve fikirlerinden dönünceye kadar haps olunur"⁴² denmektedir. Bu belge, Osmanlı İmparatorluğunda "rihb" veya "faide" adı verilen düşük faizin, Kur'an'da zikr edilen ve kat kat faizi ifade eden "riba" dan tamamen başka olarak anlaşıldığını, o zaman için en çok yüzde on beş olarak tesbit edilmiş

40) Bak. Fetavay-i Ali Efendi, I, 335. Vakıf uçkalarının faize verildiği hakkında bak. Behcet al-Fetava, ss. 317-321.

41) Bak. Fetavay-i Feyziye, I, 429. Fetavay-i Ali Efendi, I, 334. XVI. yüzyıl sonlarından beri resmen müsaade edilen faiz nisbetinin yüzde on beşten fazla olmadığı anlaşılıyor. Bu hususta başka bir belge için bak. Osmanlı Kanunameleri, Millî Tettebular Mecmuası, I, 345. Osman Nuri Ergin, Mecellei Umur-u Belediye, 1922, İstanbul, I, 410.

42) Bak. Behcet ül-Fetava sahife 150.

bulunan faizin resmen ve şer'an kabul edildiğini, aleyhte konuşanların gene şer'an cezalandırıldıklarını göstermesi bakımından çok önemlidir.

C — Sicillerde ve fermanlarda Riba - faiz konusu

Fıkıh ve fetva kitaplarındaki hükümler, misaller, genel ve anonimdir. Kadı sicilleri, fermanlar ve mühimme defterleri ise fiilî ve gerçek durumları yansıtır. Bu bakımdan bunlardaki belgeler yaşanan hayattaki tatbikatı gösterirler. Benim incelediğim bu çeşit belgelerde, on altıncı yüzyıl ortalarından itibaren yüzde on beşe kadar faiz işlemlerinin yer almış olduğu görülüyor. Bu bizde, bu gibi işlemlerin hiç olmazsa on beşinci yüzyılda da cereyan etmiş olduğu kanaatini uyandırıyor. Çünkü, böyle şiddetle yasak sayılmış bir konu birden bire meşru hale gelemez. Meşru hale gelebilmesi için uzun bir hazırlık devresi geçirmesi gerekir. Fatih'in yukarıda zikr ettiğimiz, faize verilmek üzere yaptığı 24.000 altınlık vakfı belki Osmanlılarda resmî otoritelerce yapılmış ilk nakdî vakıf değildi. Elimizde aynı maksat için ve faizinden İstanbul kasaplarına sermaye verilmek üzere 1565 yılında Sultanlar, Hanım sultanlar, prensler ve vezirler vakıflarından toplanmış 698 bin akçanın vakf edildiğini gösteren bir belge ile, evvelce kırk bin filori (o tarihte bir filori 60 akça) olan kasap akçasından arta kalan bir milyon ikiyüz bin akçanın yüzde on üzerinden faize verilip geliri- nin İstanbul kasaplarına verilmesi hakkında 1592 tarihli başka bir belge mevcuttur⁴³.

Mühimme defterlerinde kayıtlı olan bu sultan (devlet) para vakıflarından ayrı olarak faiz işlemlerinde uygulanacak yüzde oranlarını tesbit eden fermanlar da vardır.

Sultan Ahmet I tarafından yazılan 1609 tarihli bir fermanla, ribahorların (tefccilerin) bir altın ve bir kuruşu (o zaman bir altın 120, bir kuruş 70-80 akça idi) ayda dörder beşer akça faide (faiz) karşılığında verip ekseriya bin akçayı 400-500 akçaya muamele edip reâyâdan bir çok kimseyi borca boğup, üstelik kendi hizmetlerinde çalıştırdıkları, çalışmak istemiyenleri hapse attırdıkları haber alındığı yazılıdır. Sultan Ahmet bu fermanı ile, yüzde on beşten ziyade faiz almakta devam edenlerin haps edilip bağlı olarak İstanbul'a gönderilmesini emr ediyor ve bu gibilerin küreğe konulacağını bildiriyor⁴⁴.

Faiz hadlerini sınırlayan bu gibi fermanlar, hükümler zaman zaman çıkarıldığı gibi ayrıca narh kanunları da yürürlüğe konmuştur. H. 1091/1680 de yani Osmanlı Sultan-Halifesi Dördüncü Mehmet zamanında düzenlenen bir narh kanununda "... ve şer'an muamele edenleri onu on birden ziyadeye verdir-meyeler ve ribayı dahi kat'iyen ettirmiyeler" denmektedir⁴⁵. Bu ibarede onu on birden muamele (yani yüzde on faiz) kayd edildikten sonra "ve ribayı dahi kat'iyen ettirmeyeler" cümlesinden, düşük faizin riba kabul edilmeyip ancak yüksek faizlerin riba sayıldığı açık seçik anlaşılmaktadır.

Muhtelif narh kanunları incelendiğinde, —savaş ve darlık zamanları müstesna— eski yıllardan bu tarafa geldikçe faiz hadlerinin düşürüldüğü görülmektedir. Meselâ 1609 tarihli fermanla yüzde on beş, 1680 tarihli narh kanununda yüzde on, 1303/1887 tarihli murabaha nizamnamesinde yüzde do-kuza indirilmiştir⁴⁶.

43) Bak. Ahmet Refik (Altınay), XVI. asırda İstanbul Hayatı, sahife 87-88. Aynı yazarın, Hierî XI. asırda (M. XVII. asır) İstanbul Hayatı, ss. 1.

44) Bak. İstanbul Baş Vekâlet Arşivi, Mühimme Defteri No. 78, ss. 891-899.

45) Bak. Osman Nuri (Ergin), Mecelleci Umur-u Belediye, I, 410.

46) Bak. Baş Vekâlet Arşivi, İstanbul, Mühimme Defteri No. 78, ss. 891-899. Bak. dördüncü Mehmet tarafından 1680 de yazılan kanunname, Mecelleci Umur-u Belediye, I, 410. Bak. Ceridei Mehakim, 4 nisan 1303/m. 1837 tarihli nusha. Bu Ceridei Mehakim'de yayınlanan

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunda eski zamanlardan beri halk arasında cereyan eden türlü yollarla faiz alma konusu, özel kişiler veya devlet tarafından vakf edilen paraların faize verilmeye başlanması ile yeni bir safhaya girmiştir. Bir hayli çoğalmış olan bu vakıf paralarıyla vakıfların diğer gelirlerinden elde edilen paralar, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi hayır işlerine sarf, fakirlere yardım, esnaf ve sanatkârlara borç verme şeklinde değerlendirilmiş olup⁴⁷ önceleri mütevellilerce, daha sonraları dağıtık bir şekilde yönetim kurualları tarafından idare ediliyordu. 1923 yılında cumhuriyetin ilânından sonra İstanbul'da ve Ankarada bir ipotek müessesesi olarak "vakıf paralar idaresi" kurulmuştur. Bu idarelerin yerini, bu paralarla işletilmek üzere 1954 de kurulan ve halâ faaliyetine devam eden "Vakıflar Bankası" almıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişmesi :

Kâğıt paranın kullanılmaya başlanması:

Osmanlı İmparatorluğunda Üçüncü Selim (1789-1807) devrinde başlayan ciddi reorganizasyon hareketleri, İkinci Mahmut (1808-1839) ve Abdülmecit (1839-1861) devirlerinde hızla gelişmiş, askeri, mali ve iktisadi teşebbüsler verimli sonuçlar doğurmuştur. Bu cümleden olarak 28 şubat 1838 de "Maliye Nezareti" kuruldu ve ilk kâğıt para 1840 yılında "kaime-i mütebere-i nakdiye" adı ile tedavüle kondu. Bu paraların kupürleri 10-500 kuruş arasında ve el yazısı ile yazılmış olup, üzerlerinde seri numaraları yoktu. Bunlar yüzde sekiz faizli olup bedellerinin

sekiz yıl sonra ödenmesi gerekiyordu. Bu itibarla bu kıymetli kâğıtlar hâmiline ait hazine tahvili mahiyetinde idiler. 1842 de Viyana'da bastırılan yeni kâğıt paralar tedavüle kondu. Taklid edilmeye başlıyan eskiler tedavülden kaldırıldı ve yüzde altıya indirilen faizleri muntazaman ödendi.

Bankacılığın başlaması :

Bilhassa kâğıt paraların ortaya çıkıp kullanılmaya başlamasından sonra —yukarıdan beri incelediğimiz faiz muamelelerinin, para vakıfları ve bunların işletilmesi sonucu gelişmesinin de etkisi ile— faiz işlemleri, resmî ve alenî bir nitelik kazandı. Bu hususta, mâlî güçlerini Avrupa piyasasına ve devletlerine bile tanıtmış olan Galata sarrafları çok aktif rol oynadılar.

Türkiyede ilk bankayı bu Galata bankerlerinden iki kişi kurdu. Osmanlı Hükümeti 1845 yılında bu bankerlerden J. Alléon ve Th. Baltazzi adlı iki kişi ile kontrat yaparak bunlara her yıl iki milyon kuruş verip bunlar da İngiliz lirasının fiyatını 110 kuruş olarak sabit tutmayı taahhüt ettiler. Bu iki banker 1847'de şirkete "Banque de Constantinople" adını verdiler. 1848 Fransız İhtilali bu İstanbul bankasının durumunu çok sarstı ve banka 1852 yılında kapandı.

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında 1854 Kırım Savaşında başlayan sıkı ilişkilerin doğurduğu iş birliği sonucu 24 Temmuz 1856 da İngiltere kraliçesinin emriyle, merkezi Londra şehri, başlıca iş yeri İstanbul olmak üzere iki milyon sterlin sermaye ile "Ottoman Bank" kuruldu ki bunun adı, 1863 de merkezi İstanbul olmak üzere "Bank-ı Osmanii Şahane"ye çevrildi. Galata bankerleri 1860 da "Türkiye Bankası" adı ile bir banka daha kurdukları da bu da bir yıl sonra kapandı⁴⁸.

⁴⁷ "Murabaha Nizamnamesi" nin 7. maddesinde, "16 seval 1283 (25 mart 1864) tarihli murabaha nizamnamesi işbu nizamnamenin ilân tarihinden itibaren mefsubtur" deniyor ki böylece 1864 tarihinde de bir murabaha nizamnamesi yayımlandığı anlaşılmış oluyor.

⁴⁷ Bak. Osman Nuri Ergin, Mecelle-i Umur-u Belediye, I, 41, 70-765. Aynı yazarın, Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, ss. 27-29. Gene aynı yazarın Türkiye Maarif Tarihi, III, 27. Musahip Zade Celal, Eski İstanbul Yaşayışı, ss. 46.

⁴⁸ Bak. Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi, 1964, ss. 37-54.

Gayr-i müslimlerin ve yabancı devletlerin İstanbuldaki bu bankacılık teşebbüslerinden ayrı olarak gene o sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun başka bir köşesinde Mithat Paşa tarafından millî ve resmî Türk bankacılığının temelleri atılıyordu. İki kez sadrazamlık yapmış olan bu büyük türk devlet adamı 1861 - 1868 yılları arasında Balkan yarımadasında Niş ve Tuna Valiliklerinde bulunduğu sırada 1863 de Niş Vilâyetinin Şarköy (şimdi adı Pirot'a çevrilmiştir) kasabasında "Mcmleket Sandığı" adı ile, halka düşük faizle borç veren bir müessese kurdu⁴⁹. Halkın mahsulünün yüzde beşi alınarak kurulan ve onları tefeciden ve sıkıntıdan kurtaran bu sandıklar çok ilgi gördü ve kısa zamanda bir çok yerde açıldı. Bu sandıkların faiz gelirleri ile de okul, yol ve köprü yapılıyordu. Yirmi maddelik bir tüzükle çalışan, her cins eşya rehin konarak borç alınan bu sandığın gayesi esnaf ve sanatkârlara da teşmil edilerek adı 1883 de "Menafii Umumiye Sandığı" şekline çevrildi. 1877 - 1878 Osmanlı - Rus savaşı bu sandıkların gelişmesine büyük zarar verdi. 15 Ağustos 1888 de Menafi Sandıkları'nın yerini "Ziraat Bankası" aldı. Bu banka adı da 1926 yılında "Türkiye Ziraat Bankası Anonim Şirketi" şekline döndü⁵⁰.

Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğunda faiz işlemleri, bilhassa kâğıt paranın, madenî paranın yerini almasından sonra hızlı bir gelişme göstermiş, faiz hadleri, zaman zaman çıkarılan "Murabaha Nizamnameleri" ile düzenlenip sınırlı tutulmuştur. Bankacılığın bizde başlamasından sonra faiz hadlerini ve bununla ilgili konuları içine almak üzere ilk nizamname, 16 Şevval 1280 (25 Mart 1864) tarihinde "Mu-

rabaha Nizamnamesi" adı altında yayınlanmıştır⁵¹.

Borç alıp verme işi, bu günkü ticarî ve iktisadî hayatın ayrılmaz bir unsuru olduğuna göre şekil bakımından bir benzerlik gösteren fakat mana ve mahiyet bakımlarından başka olan faiz terimi ile düşük orandaki sermaye geliri ihdas edilmek suretiyle ticarî işlemlere bir meşruluk verilmek istenmiştir.

Bu hüviyeti ile faiz, gerçekten ribadan tamamıyla ayrı olup Kur'an'a, islâmın mânâ ve ruhuna aykırı değildir. Eğer aykırı olsa idi Halife - Sultan fermanları, Şeyh ül-İslâmlar ve Müftiler fetvaları bu tür düşük faizi haram sayarlardı. Ayrıca Mısır'daki Cami ül-Ezher şeyhi (rektörü) Mahmut Şeltut da on yıl önce, bu günkü banka faizlerinin, hisse senetleri ile tahvillerin haram olmadığına dair geniş bir mütalaa yayınlamıştır⁵².

Burada incelenen konularla ilgili belgelerden bazıları.

Not: A — Çok ağırlıkla osmanlıca ile yazılmış olanlar tarafımızdan sadeleştirilmiştir.

B — Buradaki fetvalarda geçen Zeyd, Amr, Bekr, Hind gibi kadın ve erkek adlarının gerçek kişi adları ile ilgili yoktur.

1) Koyun vakfı âdet olan bir şehir halkından Zeyd, şu kadar koyununu ve kendi malı olan bağını vakf ve gallelerini (gelirlerini) bir tekyenin fıkarcasına şart edip mütevelliyeye teslim ve şer'î tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd pişman olup bundan geri dönmeye kaadir olurmu? Elcevap - Olmaz. Fetavay-ı Ali Efendi, I. 208.

2) İnek vakf etmek âdet olmayan şehir halkından Zeyd, bir ineğini bir cihete vakf ettikten sonra o Zeyd ölse veresi o ineği mirasa sokmaya kaadir olurmu? Elcevap - Olurlar. Aynı eser, I. 208.

49) 1871 de yürürlüğe giren bey'iyeye (satış) nizamnamesinde faiz haddi yüzde on iki olarak tesbit edilmiştir. Bak. Süleyman Sudi, Defter-i Muktasit, H. 1307, İstanbul, cilt II, ss. 31.

50) Bak. Yüz Yıllık Teşkilâhî Zirai Kredi, 1964, ss. 95-118. Tarihi vesikalar kısmı, ss. 5-20.

51) Bak. 4 nisan 1303 (1887) tarihli Ceridei Mahakim.

52) Bak. Mecellet al-Ezher, cilt 32, sayı 5, sahife 526-528. (Ekim 1960 tarihli sayı).

3) Kul ve cariye vakf etmek âdet olmayan bir beldede Zeyd adında biri, kullarını ve cariyelerini bir cihete vakf ettikten sonra Zeyd ölse, verese o kulları ve cariyeleri mirasa sokmaya kaadir olurlarmı? Elcevap-Olurlar. Aynı eser, I, 208.

4) Zeyd sağlığında mülk kitaplarına vakf ve mütevelliyeye teslim ve şer'i tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd ölse, kızları, bu vakfı saymayız demeye kaadir olurlarmı? Elcevap-Olmazlar. Aynı eser, I, 208.

5) Orta keçesi ve minder ve bakır kaplar ve gazaya gidenler için kılıç vakfı sahih olur. Hulasat ül-Ecvibe Çeşmi zade M. Halis, I, 121.

6) Vakıf cariyeyi mütevellisi, hür olan Amr ile evlendirip bir çocuğu olsa, çocuk vakfın kulu olur. Hulasat ül-Ecvibe, I, 121.

7) Zeyd şu kadar akçasını bir cihete vakf ve mütevelliyeye teslim ve şer'i tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd pişman olup yaptığı vakıftan dörmeye kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 209.

8) Zeyd, bir kaç kişide alacağı olan şu kadar akçasını bir cihete vakf eylese bu vakıf sahih olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 209.

9) Zeyd, sağ iken şu kadar akçasını bir cihete vakf ve mütevelliyeye teslim ve şer'i tescilini yaptırdıktan sonra Zeyd ölüp, verese bu parayı mütevelliden alsalar mütevellisi onu, viceseden almağa kaadir olurmu? Elcevap-Olur. Fetavay-i Ali Efendi, I, 209.

10) Hıristiyan olan Hind, ölüm döşeğinde kendi malı olan evini, arsasını vakf ve gallecini hıristiyan olan Zeyd'e, sonra bunun çocuklarına, bu kişinin nesli tükenince Kudüs şehrinde oturan hıristiyan fıkaraşına şart edip, mütevelliyeye teslim ve şer'i tescilini yaptırdıktan sonra Hind ölüp süls müsait olsa verese vakfı saymayıp arsayı mirasa katmaya kaadir olurlarmı? Elcevap-Olmazlar. Fetavay-i Ali Efendi, I, 217.

11) Zeyd mütevellisi olduğu vakıf paralarından Amr'a muamele ile verdiği akça için bir yıl tamamına dek Amr'ın üzerine onu on bir hesabı üzerine muamele şer'iyeye ile şu kadar akça ribh ilzam eylese Amr yıl sonunda bu ribhı Zeyd'e verdikte Zeyd Amr'a onu on bir razı olmam şu kadar ziyade veremeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fetavay-i Ali Efendi, I, 335.

12) Zeyd, mütevellisi olduğu vakıf paralarından Amr'a muamele ile verdiği akça için

bir sene tamamına dek Amr'ın üzerine onu on üç hesabı üzerine şu kadar akça ribh ilzam edip sene sonunda bu ribhı Amr'dan dava etse onu on bir buçuktan ziyadeyi davası dinlenirmi? Elcevap-Olmaz memnudur. Fetavay-i Feyziye, I, 429.

13) Mangır (bakır para) geçer iken Zeyd, Amr'dan şu kadar mangır borç alıp ihtiyacına sarf ile kullandıktan sonra mangır para tedavülden kalksa Amr, o mangırların ödemesi gereken günde altından veya gümüşten olan kıymetini Zeydden istedikte Zeyd veremeyip, o kadar mangır veririm demeye kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Feyziye, I, 430.

14) Kuruş, iri ceyyid akça ile 80 akçaya geçerken Zeyd Amr'a şu kadar kuruş borç verdikten sonra küçük akça tedavüle konup kuruş, küçük akça ile 120 akçaya geçer olsa Zeyd o kadar kuruşu Amr'dan istediğinde Amr, her bir kuruşu 120 akçaya tutup bu hesap üzere şu kadar kuruş noksan ile borcumu veririm deyip o kadar kuruşu tamamı verimeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Ali Efendi, I, 328.

15) Altı dirhem gelir riyal kuruş geçerken Zeyd Amr'dan olmakule kuruştan şu kadar kuruş borç alıp harcayıp olmakule kuruş geçmez olsa Zeyd olmakule o kadar kuruşun alınması zamanında altın veya gümüşten olan kıymetlerini Amr'a verirken Amr almayıp olmakule kuruşun her biri karşılığında sekiz dirhem gelir kuruş almağa kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Fet. Ali Efendi, I, 330.

16) Zeyd, onunu 12 den ve 13 den ziyadeye muamele eylese, eskiden sultanın emri ve fetva üzere onu on bir buçuktan ziyadeye verilmemek üzere tenbih olundukta dinlemeyip ısrar etse Zeyde şer'an ne lâzım olur? Elcevap-şiddetli tazir ve uzun hapis lâzım olup tevbesi ve salahı zahir oldukta salıverilir. Bu surette alınan ribh sahibine alıverilirmi? Elcevap-Rıza ile olunca sahibine alıverilmeye diye hakimler memurdurlar. Millî Tettebbular Mec. I, 345.

Burada geçen şiddetli tazir, türlü söylenişlere göre 39, 75 ve 79 değnek vurmaktır. Hakim, bu miktarlar arasında takdir hakkını kullanır. Bak. Hulasat ül-Ecvibe, I, 103.

17) Halis ayar, katkısı fazla veya yarı yarıya katkılı olan meskük altın ve kuruş ve saire gibi tedavüldeki paraların borç alınıp verilmesi tartı ilemi sayı ilemi olur? Elcevap-Tartı ile lâzımdır sayı ile caiz değildir. Behcet ül-Fetava, İstanbul, 1266, sahife 311.

18) Altı dirhem bir denk gelir cedit zolata (bir nevi madeni para) 81 akçaya rayic iken Zeyd Amr'dan şu kadar zolata borç aldıktan sonra zolata 90 akçaya geçer olsa hala Amr, Zeyd'e verdiği zolataların misillerini Zeydder. istediğinde Zeyd, aldığım zolataların her birini 81 akçaya harc etmişim sen de her biri karşılığında 81 akça al deyip misillerini vermemeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz. Behcet ül-Fetava, ss. 311.

19) Zeyd mülk kazanını ölü yıkanmak için vakf-ı lâzım ile vakf ettikte kazan filan mahalle mescidinde durup mescidin kayyumu, ahalisinden isteyene vere diye şart etmekle mescidin kayyumu Amr o kazanı o yer ahalisinden Bekr'e ölüsünü yıkanmak için vakfı yaparın koyduğu şart üzere verdikten sonra o kazan Bekr'in kusuru olmadan çalınıp zayi olsa Amr'a veya Bekr'e ödemek gerekir mi? Elcevap-Gerçekmez. Fet. Ali Efendi, I, 266.

20) Zeyd, Amr zimmetindeki alacağı olan 600 kuruş için 90 kuruş ribh ilzam etmek istedikte bir kitabını 90 kuruşa bir yıl süre ile Amr'a satıp teslim edip Amr da aldıktan sonra Amr o kitabı Bekr'e hibe ve teslim edip Bekr dahi Zeyde hibe ve teslim eylese Zeyd yıl sonunda 90 kuruşunu Amr'dan istediğinde Amr mücerret kitap sana vasil oldu deyi vermemeğe kaadir olurmu? Elcevap-Olmaz, Fet. Ali Efendi, I, 333.

21) Hind, Zeyde borç verdiği akçası için Zeydin üzerine bir yıl tamamına dek onu on bir hesabı üzere muameleci şer'iyye ile şu kadar akça ribh ilzam edip yıl sonunda bu ribh Zeyd'den olsa bu ribh Hind'e helal olurmu? Elcevap-Olur.

22) Zeyd, mütevellisi olduğu vakıf paraları, zayi olmak ihtimali ile hâkimin reyî ile vakfa yarar bir akara değiştirmeye kaadir olurmu? Elcevap-Olur. Fet. Ali Efendi, I, 242.

23) Denizliye tabi Başkarcı karyesi sakinlerinden sahib ül-hayrat Cafer oğlu Mustafa ağa ibn-i'l-merhum Cafer... şöyle dedi: Enfes-i malimden yirmi adet liray-ı Ormaniye hasbeten lillahî teâlâ vakf'u habsedip şöyle şart eyledim ki: meblağ-ı mezbur iki bin kuruş alâ vechil-helal bâyed-i mütevellî rehn-i kavî veya kefil-i melî ile senevî ziyade ve noksan olmayıp ve kalemiye namı ile bir nesne alınmayıp onu on bir kuruş sekiz para hesabı üzere istirbah olunup hasıl olan ribhından her senenin Zilhiccei şerifesinin gâyesinde 180 kuruş karyeci mezburede vâki ahab-ı hayrat tarafından bina ve inşa olunan mescid-i şerife minber vaz'ı ile hatib bulunan zata verile..."

Hurrirc fil'yevm is-sabî aşara min şehr'i safer il-hayr liseneti tis'a ve selasemie 27 safer 1307 h./3 Ekim 1891. Bak. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivi mücedded Anadolu adlı 601 No.lu defter, ss. 96.

24) Bir belde de âlim namına olan Zeyd, vakıf para haramdır, vakf edenler cehennemliktir, devr ile hasıl olan ribh dahi haramdır onu yiyen imama uymaktan men etmekle ekser mescitlerin tatiline ve o belde de ahalisi aralarında düşmanlığa sebep olup bunun gibi sözler sarf edip fitne çıkmaktan korkulsa şer'an Zeyd'e ne lâzım olur? Elcevap Tazir-i şedit ile men edilmeye zorlanır, hareketinden vaz geçmezse sözlerinden dönünceye kadar zindanda haps olunur. Bak. Behcet ül-Fetava, ss. 150. Aynı fetva, Hulasat ül. Ecvibe'de de kayıtlı. Bak. I, 103.

25) "İstanbul kadısına hüküm ki mahrusai İstanbulda vaki olan imaret-i Âmirem evkafından 100.000 akça ve ceddım Sultan Mehmet Han evkafından 100.000 ve Sultan Bayezid Han emareti evkafından 80.000 akça ve Sultan Selim Han emareti evkafından 80.000 akça ve merhum oğlum Mehmedin emareti evkafından 80.000 ve oğlum Mehmedin validesi merhumenin emareti evkafından 60.000 akça ve Üsküdar'da olan emaret evkafından 60.000 akça ve Ali Paşa evkafından 30.000 akça ve Mehmet Paşa evkafından dahi 30.000 akça ve Murat Paşa evkafından 18.000 akça ve Mustafa Paşa emareti evkafından 30.000 akça ve Davud Paşa evkafından dahi 30.000 akça ki cümle 698.000 akça olur mütevellilerden alınıp murabahaya verilip ribhı mahrusai mezbure kasaplarına sermaye için koyun emini marifeti ile verilmek üzere süddei saadetim müteferrikalarından Mustafaya teslim olunmasına emr edip... 22 Şaban 973/1566 mart ayı ortaları. Bak. Ahmet Refik (Altınay), 16. Asırda İstanbul Hayatı İstanbul 1935, ss. 87.

26) "İstanbul kadısına hüküm ki, mahrusai İstanbul kasaplarına sermaye için tavaf-i muhtelifeden cem olunup süddei saadetim müteferrikalarından Mustafaya teslim olunan meblağ-ı mezkûru muameleci şer'iyye ile muamele edip her maddei muamele etdüğün İstanbul kadısı huzuruna getirüp sicil ettürüp ve kendü dahi defterine kayd edüp sene başı oldukta İstanbul kadısı huzurunda muhasebesin verüp ribhından hasıl olan meblağ-ı, eminine teslim edip kadı marifeti ile İstanbul kasaplarına sermaye için tevzi edüp surret-i muhasebenin her biri sicil-i mahfuza kayd olunup birin dahi mezbur Mustafa süddei saadetime getirüp hazinei Âmiremde mahfuz ola bu babta sicil akçesi alınmaya.. 22 Ra.

mazan 973/1565 Nisan ortaları, aynı yer. ss. 88. bu iki belge Kanuni devrine ait.

27) İstanbul kadısı saraya mektup yazmış "sabıkan kasap akçası 40.000 filori (o tarihte bir filori 60 akça) olup her yıl ribhından (faizinden) külli akça hasıl olmağla müstakil mütevellî nasb olunup hala zikr olunan akçadan on iki yük (bir yük: yüz bin akçadır) kalup ve mütevellîsi onunun on bire istirbah ettirmekle yılda cüz'î nesne hasıl olup ol dahi mütevellî yevmi elli akça vazife alup ve dört cüz'î ve bir kâtip vazifesi dahi ihdas olunmağla kasaplara yılda 69.000 akça ait olur. Zikr olunan akça min baad onunun on bir üye-

re istirbah olunmak üzere kasaplara veyahut mutemedün aleyh kimesnelere verildiği takdirde ribhı zıf (iki kat) üzere olduğundan maida mütevellî ve kâtip ve câbilerin vazifeleri zarar-ı kassabine ait olmakla külli tefavüt olmağın meblağ-ı mezbur mütevellîden ref olunup vech-i meşruh üzere istirbah olunmak babında hükm-ü hümayunun recasına arz etdüğün ecilden buyurdum ki... vardukta zikr olunan kasap akçesine arz etdüğün üzere amel eyliyesin (koyun eminine verildi) fi-cvayil-i c. 1000 (Cemaziyelevvel başları) 14 Şubat 1592 (üçüncü Murat devri). Bak. Ahmet Refik (Altınay)ı hicri XI. asırda İstanbul Hayatı, 1931 İstanbul, ss. 1.

RIBA AND INTEREST CONCEPT AND BANKING IN THE OTTOMAN EMPIRE

Neşet ÇAĞATAY

Riba and Interest has no doubt been one of the most hotly debated and commented upon - both verbally and in writing - subjects throughout the world of Islam. We are not to delve at length here into these discussions. Indeed any such attempt on my part, after my colleague and personal friend Fazlur Rahman's scholarly treatise on the subject is bound to remain unnecessary'. He makes both chronological and logical criticism of the verses of Qur'an wherein riba is mentioned; scientifically studying at the same time its applications amongst Hejazi Arabs during pre-Islamic and Islamic periods - first in Mecca and then following the Hegira in Medina. He further discusses the authenticity of later manuscripts and publications in the light of such practices of riba as well as all the more apparent realities.

We want to dwell here briefly on riba and interest practices especially amongst muslim communities that comprised the Ottoman Empire during the period 1517-1924, i.e. in the reign of Ottoman Caliph-Sultans who spiritually led the world of Islam for more than four centuries.

Riba in Its General Conception Practices Connected with It in Pre- Islamic Arabia - Prohibitions During the Early Periods of Islam

My venerable friend the late Joseph Schacht describes both the conception and the meaning of riba in his

article in the Encyclopaedia of Islam "the word riba actually and literally means an increase, a growth, a rise, a swelling and as a term it comes to connote a 'murabaha', an 'interest', denoting at the same time the idea of all sorts of illegitimate and unearned material gains. It further signifies to exchange on term a commodity that is both weighable and measurable with an excess of this same commodity."

Being a stretch of arid land from a geographical point of view, Hejaz had become the hub of extensive and voluminous trading that entailed, *per se*, money lending and borrowing. Writers that describe economic and social life in seventh century (A.D.) Arabia inform us of the ruthlessness with which such lendings and borrowings were undertaken. The prevailing practice was either.

1. to exchange same or similar articles (*riba al-fazi*) or;
2. to advance money at a fixed monthly or yearly interest (*riba-al-nasi'a*).

Should the debtor prove himself unable to repay the loan the interest was doubled and the period originally set forth was extended (*riba al-nasi'a*). This was practiced as follows:

(1) Fazlur Rahman: Riba and Interest, Islamic Studies in Journal of the Central Institute of Islamic Research, Karachi, vol. III, No. 1, March 1964, reprint p. 1-43.

If the debtor was to pay the interest in the form of a year-old she-camel and could not do so at the time the debt in question matures he was asked to pay the interest accrued in the form of a two-year old she-camel. Where the article loaned was ten measures of wheat then the amount due doubled. In the case of advancing in cash hundred gold coins loaned was paid back as 200 the following year. Should the loan period be extended a second and third time then the amounts due became 400 and 800 gold pieces respectively. This was the kind of usury that had impoverished the people in the pre-Islamic period causing the utter deprivation of families involved. When the debtor was unable to pay back even a modicum of sum that was advanced to him he was compelled to sell his house, his vineyard and even his freedom². What is vigorously prohibited in the Qur'an by "O you who believe do not consume riba" (XXX, 130) is this usury³.

It is difficult to find similar terms in other languages that convey the idea of this kind advancing of money or articles. Interest-rate not exceeding 25 % per annum is termed as 'manfaa', 'falda', 'nama' 'faiz' and 'ribh' in Arabic; 'sud' in Persian and Urdu and as 'gelir' or 'kazanç' in Turkish.

Those who advance at a higher rate of interest are 'usurers' Canonical admonitions regarding riba are to be found in verses II (275-276, 278-280), III (130), IV (159-160) and XXX (39) of the Holy Qur'an. When commenting

(2) Tabari: 'Cami al-Bayan' Cairo, III, 60, IV, 55, 56, 63; F. Razi: 'Tafsir al-Kabir, Cairo, III Ali Imran verse 130; Al-Bayhaki, Al-Sunan al-Kubra Hyderabad, 1352; Kitab al-Buyu, hab-i riba.

(3) J. Schacht, Encyclopaedia of Islam - Article on 'riba'; Enver Ikbal Kureshi; 'Theory of Interest and Islam' Trans. by Salih Tug, 1966 Istanbul pp. 48-71; Maxime Rodinson "Islam et Capitalisme", Paris, 1966, pp. 35-62.

(4) Fazlur Rahman, paper, mentioned in footnote no. 1 here, pp. 1 etc.

in his 'Kitab al-Tafsir' on the verse II (278-280), Buhari records as follows "Ibn 'Abbas said: the last verse sent down to the Prophet was the verse on riba". He further explains that 'Umar b. al-Hattab is quoted to have said "the last verse revealed to the Prophet was on riba and that He died before we could question Him on the subject" Fehrudin Razi claims that what is meant by illegal transactions or riba as mentioned in Qur'an is riba al-nasia⁴.

As to hadiths, no reliable hadith literature contains a hadith clearly and particularly touching on riba or borrowing and lending. In Buhari's and Muslim's works (Kitab al-Buyu, bab al-riba) there is a creditable hadith which is always taken as an example in matters connected with riba: "it is said of Ubada b. al-Samit that the God's Messenger has requested that the gold be paid by gold, silver by silver, wheat by wheat, barley by barley, dates by dates, salt by salt like for like payment being made hand to hand. If anyone gives or expects more he has dealt in riba. Both the receiver and the giver are guilty; there is no riba except in transactions involving credit".

A great majority of Islam jurists reject and condemn such pre-Islamic usury based on doubling and redoubling of interest that had prepared ground for the financial collapse of families. Further they have categorically prohibited the transaction of both articles and money even when what was involved was a low-rate interest, on the basis of articles enumerated, i.e. gold, silver, wheat, barley, date and salt and founding their arguments upon hadith wherein these are mentioned.

Moreover, jurists of considerable wisdom and insight have interpreted riba- having in mind the social and eco-

(5) F. Razi 'Mafatih al-Gayb', Cairo, II, 58 Rashid Riza 'Tafsir al-Manar', Cairo, 1367 A.H., III, 15.

conomic development of communities as well as in the interest of people at large - as it was explained and commented upon in verse III, 130.

They also maintain the opinion that riba should cover only those six articles mentioned in the above hadith and that all money and articles unaffected should not be condemned.

Rigid in their conception and basing their argumentations on apocryphal hadiths such as "all kinds of advancing (money) that involve a gain is riba" the first group of jurists have pushed the matter into a blind-alley⁶

In his 'Sunan al-Kubra' Bayhaki quotes a lengthy hadith to the effect that "there is no riba consumed in what is eaten or drunk and in articles other than gold and silver"⁷. Since this inflexibility in the true understanding of riba had long been widespread in the world of Islam, great majority of muslims with property, goods and cattle had had to recourse to borrowing on pawn, thus providing the creditor with both a guarantee and unearned profit; while a few have referred themselves to fraudulent interest by a "muameleyi şer'iyye." There are plenty of examples in books of fatwas and fiqh to advancing of money for articles pawned. An interesting piece of document dating back to 1298 A.D. (697 A.H.) and pertaining to Seljuks of Anatolia was published in 1952⁸.

"Hilei şer'iye's" over riba and interest have assumed a well-nigh legitimacy so much so that there were

even separate books on the subject. These fraudulent procedures became so widespread towards the Middle-Ages that the very Arabic word connoting the idea was introduced into the languages of Western Europe. In the eighth letter in his treatise entitled 'Les Provinciales' and published in 1656-1657 Blaise Pascal makes mention of such fraudulent procedure then called 'contrats mohatra'.

The Shafiites in particular and later Hanefites and Imamites recognise such "hilei şer'iye;" whereas Malikites, Hanbelites and Zaidites reject it.

Despite such prohibitions advancing on money on interest had a long standing amongst all countries of the Faith. There are numerous examples of transactions wherein both riba and interest were involved in Morocco, Algeria, Egypt, India, Iran and above all in Mecca⁹. Jâhiz who lived in Basra in 9th century A.D. tells us in his 'Kitab al-Buhala' about two Persian Gulf merchants who bought back for cash the same articles they had just sold on fixed term. Of the Abbasid caliphs Muktadir borrowed some 200,000 dinars from merchants at a rate of interest of 7 % between the years 912-932¹⁰.

To extend the ban on riba, which virtually meant redoubling of already double interest, down to modest rates of interest below 15 % falls short of principles set forth both by Islam, a religion founded on logic and realism and by Holy Qur'an wherein in more than fifty places the phrases 'are thou

(6) For further details see Fazlur Rahman, Paper mentioned in footnote (1).

(7) Al-Bayhaki 'Cami al-Sunan al-Kubra', Hyderabad, 1352 A.H. V, 180-287.

(8) 'A Legal Document Concerning Loaning on Interest in Seljuki Period' by Osman Turan, T.T.K. Belleten 1952, vol. XVI, No. 62, pp. 251-260. Also see 'İlahiyat Fakültesi Dergisi', Ankara Üniversitesi, 1953, I, 41-49; 1955 No. 1-2 pp. 23-30; 1955 No. 3-4, pp. 84-97 for the critics of Turan's article as well as related correspondence.

(9) Maxime Rodinson, 'Islam et Capitalisme'. In this book, Rodinson gives several extremely interesting examples and illustrates his point by saying that mohamedan traders in 18th and 19th centuries Morocco used to receive up to 400 % interest and that Meccan traders used to loan to Javanese pilgrims on an interest rate of 100 %; while terming such transactions 'un bon prêt' wherein the words 'riba' or 'faiz' did not even appear. See pp. 53-62.

(10) Ibn-i Miskawayh 'Tacarib al-Umam pp. 432, 345, 364, 505; Ibn al-Athir vol. VIII, pp. 165.

not aware?' 'do not thou cogitate?' are repeated. Moreover, the Prophet Himself had borrowed quite good sums from Jâbir b. Abdullah and when the time came for Him to pay back He did so by adding something to the actual sum He owed¹¹.

The unjustified rigidity in the interpretation of riba had prepared the ground first for Christians and later for jews to monopolize financing of every conceivable form in the realm of Islam; thus forcing mohamedans to refer to "hilei şer'iy'e" to get around haram. This, most certainly corrupted their ethics¹².

Since in books of fiqh and official records such derivation of interest is termed "muamelei şer'iy'e" the method followed is in fact deception and there can be no deception in shari'a. On the other hand, banking which is based on borrowing and advancing at low rates of interest and thus providing financial aid in a manner quite anonymous saves the person from the embarrassment of feeling indebted for both the money advanced and the kindness displayed. This in turn is appropriate and is in line with high Islamic ethics of secrecy and intimacy with which mohamedans are asked to assist each other; since it is well-nigh impossible to expect a person to extend large sums of money without ultimate recompense or return in order to provide an artisan with working capital or an individual with an abode. Even should this be possible it is certain that the debtor would feel himself under obligation.

(11) Abu Davud 'Sunan'; 'Kitab al-Buyu'; 'Husn al-Kaza'. Ahmad b. Hanbal Mu'jad. Cairo, 1313 A.H., III 319.

(12) Hile-i şar'iy'e in changin interest. Example: Person selling his watch or his rosary to someone for a period of 6 months for 150 liras and the latter's re-selling it to the seller for 100 liras cash. This apparently innocent transaction is in fact an open riba.

Riba and Interest In the Ottoman Empire

It is certain that in the Ottoman Empire that extended itself on three continents advancing and borrowing of money amongst traders, artisans, public servants and the population in general was quite widespread, partly due to the special texture of communities comprising the Empire and because of the Imperial land system then in progress¹³.

There is no doubt that the practice of the rate of interest either through fraudulent (deceptive) selling of beneficial pawning had a long and extensive usage. There can be found many examples of such fraudulent selling named muamelei şer'iy'e and there are even books written on the subject. As to the Seljuqi document concerning pawning its date- 1298 A.D. indicates as we have noted in footnote⁴, the transaction occurred a year before the Ottoman Empire was founded. Thus, loan against security that provided the creditor with considerable profit in the form of milch cow, farmland, orchard etc. had certainly found a sporadic and ready practice since the early years of the Empire.

By officially legalizing low rates of interest, as separate from such labyrinthus of procedures, in the second half of 19th century the Ottomans have proved themselves realistic on the subject and thus established a precedent for the rest of the Islamic world. We may summarize later developments under the following headings:

(13) In the Imperial Land System all arable land in the realm was divided into lots of 60 - 200 dönüms (approx. 120.000 - 400.000 square meters) each lot being in the possession of a farmer and his family and inherited undivided by one of his inheritors or heirs. These lots could neither be sold or otherwise disposed of and in each village and official named "sipahi" collected taxes and dues.

- A — Riba and interest - rate as treated in books of fiqh;
 - B — Riba and Interest - rate as mentioned in fatwas (opinion or verdict on a legal matter as furnished and pronounced by a mufti);
 - C — Riba and interest - rate as recorded in judicial (court) registries and in Imperial edicts;
 - D — Development of banking.
- A — Riba and Interest - rate as Treated in Fiqh**

The great majority of the Ottoman Turks belonged to Hanafit Sect. Books entitled 'Multaka al-Abhur' and 'Durar and Gurar' lead the fiqh books used as text books in Ottoman madrasas and to which kazis frequently referred when pronouncing their judgements or ruling their verdicts¹⁴.

In 'Multaka' a whole chapter devoted to the discussion of riba mentions the six articles given in the hadith, namely gold, silver, wheat, barley, date and salt and following a statement to the effect that in riba exchange of any article with an excess of the same good is not permissible, examples are provided. To take one: one measure of wheat can be sold for two measures of barley since they are of one and the same genus. In order to by-pass haram sales must be effected on cash payment basis involving no fixed term. Inasmuch as this procedure is recorded in the annals as sale, it connotes nevertheless the idea of lending and borrowing. Further examples: it is permissib-

le to sell the milk of one species of animal for an excessive amount of milk from a different species since the animals involved do not belong to the same family. Sheep and goat; buffalo and cow are of one and the same genus. It is not permissible to sell either the milk or the meat from any one animal included in these two groups for an excessive amount of milk from any one animal therein. It is permissible to sell fat for meat or for fat rendered from sheep tail.

It is permissible to sell wheat for an excessive amount of flour since bread is sold by loaf and flour by measure. It is not permissible either to sell olives for an excessive amount of olive oil or the sesame for sesame seed oil. There can be no riba between the master and his slaves because whatever possessions they command are the master's. If the slave is promised freedom on payment of a stipulated price then riba may take place¹⁵.

In 'Durar and Gurar' after giving almost similar examples, the following are added: raisins can be sold for more grapes, dried wheat for more green wheat, cotton for more cotton thread. As there is no verse on bread and copper coins these can be sold by weight, the latter being sold, at the same time, by numbers. Gold and silver coins are only sold by weight since by verse they are categorically weighable articles. Gold and silver coins that are two-thirds fine are bought and sold by weight; while one-third fine gold and silver coins in number. In fatwas there can be found numerous examples on selling and buying of coins¹⁶.

(14) 'Multaka' was written by Ibrahim Halabi and translated into Turkish by M. Mevkufati. It was printed several times. The edition mentioned here is printed in Istanbul (1890 A.D. and 1308 A.H.). 'Tarjamai Durar' was written by Mehmet b. Hurmuz, alias Mullah Husev. What is mentioned here is Istanbul edition of the work printed in 1842 (1258 A.H.).

(15) 'Multaka' II pp. 31-34

(16) 'Durar' II pp. 579, 586-591. In 'Bahjat al-Fatawa' it is said that gold silver coins 50 % fine are to be bought and sold by weight, pp. 311. It further says that coins well-known to the public both by weight and value can be bought and sold by numbers, ibid pp. 312.

B — Riba and Interest - rate In Fatwas

There are a great number of works compiling fatwas pronounced from 1299 until the abrogation of Caliphate (1924) by famous muftis that had practiced in important Ottoman centers and by various Shaih al-Islâm.

Most of these contain also fatwas by muftis of great renown in their respective terms of office. Of these we can mention but some of the most famous: 'Fatawai Ali Efendi', 'Fatawai Fayzia' and 'Bahjat al-Fatawa'. Several of these have been reprinted many times.

These collections treat, in the first place, problems arising from the question of coins of different fineness involved in borrowing or loaning. In later chapters problems arising from the charging of interest are discussed under the heading "muamelei şer'iyye".

In early years the payment with gold and silver of same fineness and size (or type) was no problem since the fineness and the value of these remained unchanged. But in periods when the volume and the scope of trade grew -16 th and 17 th centuries in particular- and military as well as the economic reasons made it imperative to alter both the fineness and the size (consequently the value) of these coins such repayments became extremely complex. Thus the reconciliation of divergences that had occurred between the time coins were borrowed and the date of expiry necessitated the pronouncement of religious edicts (fatwa). Here are some examples to further illustrate this point:

1. In case someone had borrowed mangir (copper coins) at the time when these were currency in circulation, can this debtor insist on repaying his debt in mangir at the time this debt

expires and when not mangir but gold or silver coins are in circulation? Answer: No, he cannot.

2. In case someone had borrowed mangir from a certain creditor at a time when one gold piece was worth 400 mangirs and that gold and silver coins became the currencies in circulation in the meantime, can the creditor claim a new rate of exchange between mangir and gold or silver coins when the debtor insists on paying in any one of the new currencies rather than in mangir? Answer: he cannot¹⁷.

3. In case someone had borrowed money (small coins) that was the currency in circulation at that time and that later on large coins were circulated replacing the small ones, should the debtor insist on paying his debt in gold or silver coins and can the creditor insist on receiving (or being paid) large coins equal in number to the small coins originally advanced? Answer: He cannot.

4. In case someone borrows a certain number of large-size aktcha at the time one kouroush was worth 70 of such aktchas and if later small aktcha becomes the currency in circulation in replacement of large aktcha and one kouroush revalued to equal 120 small aktchas, can the debtor insist on paying at the rate of 120 small aktchas to one kouroush or at the rate of one large aktcha to a small one? Answer: he cannot¹⁸.

Apart from the above these collections of fatwas provide space first for

(17) See "Fatawai Fayziya" I, pp. 430-431.

(18) Ibid, I, pp. 431. For similar fatwas please see "Fatawai 'Ali Efendi" I, pp. 328-333.

(19) 'Fatawai 'Ali Efendi', I, pp. 331

muamelei şer'iyeye wherein the interest involved was integrated by a hilci şer'iyeye into the sale value or price and then, in a partly hushed up fashion, investments on interest-rate and problems related thereto. Some examples of such fatwas:

1. In order to obtain 90 kouroush of interest (ribh) on 600 kourhoush he advances, a person sells for a period of one full year one of his books to his debtor for 90 kouroush and he in turn donates the same to a third party, the latter making a gift of it to the creditor. Can the debtor refuse to pay 90 kouroush on the ground that the creditor had got back his book? Answer: he cannot.
2. Should a woman receive ribh through "muamelei şer'iyeye" for the money she loans out to a man for a fixed period of one full year; would this ribh be halal? Answer: Yes.²⁰
3. If a person advances money on term at a rate of interest of 15 % will he be able to collect this ribh at the end of the loan period? Answer: yes²¹.

On the subject of similar procedures to legitimate the interest-rate these collected fatwas furnish more examples connected with pious foundations (vaqf) than individuals²². Here are some illustrations:

(20) Ibid, I, pp. 333

(21) 'Fatawai Fayziya', I, pp. 431

(22) It seems that the Conqueror was the first sultan to set up foundations of which the incomes derived through loaning out on interest-rate were used to meet Imperial expenses. He had donated 24,000 gold pieces of which the interest was to be used to meet probable increases in the price of meat that was supplied to the Janissaries. See 'Kapu Kulu Ocakları' by Ismail Hakkı Uzunçarşılı, I, pp. 254. At the garrisons of the Janissaries there were special 'assistance funds' which were loaned out on interest to derive incomes. For a document (1650) testifying the loaning of such a fund that amounted to 48,000 akche at the rate of 10 % interest please see 'muhimme defterleri' No. 96, pp. 13.

1. If a person loans out to a woman from funds with which he is entrusted at an annual rate of interest of 15 % would he be able to collect ribh at the end of the year? Answer: Yes²³.

2. If a person loan to another person out of the pious funds of which he is the trustee at a rate of interest of thirteen to ten, can he claim this interest which is above 15% by filing a complaint? Answer: he cannot²⁴.

It is understood from fatwas in 'Fatawai Ali Efendi' (I, pp. 333) attesting the legitimacy of interests received on foundations money advanced, that certain people were against donating for charity purposes and above all against the administration of such funds to generate interest. In another fatwa it is said "if a self-styled wisecrack in a community claims that the foundations money is haram; those contributing to it in the form of donations are worthy of hell; the ribh thus obtained is also haram and forbids the faithfuls to stand behind the imam (who is remunerated out of the foundations funds) in the mosque thus causing desertion in all mosques in

For a copy of a deed of trust see 'Tercemei Cami-us-Sak' by Debbagzade Numan (1843) pp. 212-213. For lending on 15 % interest-rate see pp. 238 of the same work. For a 'real cash foundations' set up in 1891 at Denizli (Anatolia) see the Archives of the Turkish Vakıflar Genel Müdürlüğü, Anadolu Defteri No. 60 pp. 96.

For more details and copies on monetary funds see: İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri (A. H. 953/M. 1546). İstanbul 1970. "The Registrar Book of Funds of İstanbul" This book has been prepared by Ömer Lütfü Baran and Ekrem Hakkı Ayverdi.

(23) 'Fatawai Ali Efendi' I, pp. 335. On loaning out of foundation aktchas see 'Bahjat al-Fatawa', pp. 317-321. There are various illustrations in these same pages.

(24) We understand from chapters in 'Fatawai Fayziya' I, pp. 429 and 'Fatawai 'Ali Efendi' I, pp. 334 that the rate of interest permitted since the end of the 16th century was no more than 15 %. For a different document on this subject, see 'Osmanlı Kanunnameleri'; 'Milli Tettebbular Mecmuası' vol. I, pp. 345; also 'Mecellei Umuru Belediye' by Osman Ergin, printed in İstanbul (1922), I, pp. 410.

that city as well as rift and commotion amongst that city's population, what is to be done to such a man within the bounds of the shari'at? Answer: He is reprimanded, severely chided and pressure is brought to bear upon him. In case he is not redeemed then he is goaled until he disassociates himself from such ideas and statements²⁵.

This document is of utmost importance since it testifies more than anything we have the acceptance in the Ottoman Empire the fact that 'rihb' or 'faida' i.e. interest at low rates was actually different from riba mentioned in Qur'anic verses; that the interest rate of 15 % was legal both officially and by sharia and that those denying it could be persecuted again in accordance with shari'a.

C — Riba and Interest In Registries and Firmans

Court decisions and illustrations thereof as cited in fiqh and fatwa collections are both general and anonymous in character, whereas registries and entries at the kadi's office (court of justice), in books of records of the Imperial Assembly of State (muhimme defterleri) and firmans testify to what had actually occurred. From documents of this kind it comes to daylight that transactions involving no more than 15 % interest was in the order of the day and that this has been the generally accepted practice from the middle of the sixteenth century onwards. Such transactions lead us to believe that similar practices might date back to fifteenth century. Pious foundation of funds reaching 24,000 gold pieces and created by the Qonqueror for loaning out on interest was probably the first of its kind that was set up officially. We possess documents indicating the creation in 1565 of a foundation

by sultans, sultanas, princes and viziers - in the overall amount of 698,000 aktehas - to provide running capital to the city's (Istanbul) butchers. A similar document dated 1592 orders the advancing on interest of 10 % of 1,200,000 aktehas to the public. This sum was the remainder of butchers, allocation of 40,000 filori (one filori was worth 60 aktehas)²⁶.

From a firman put forth by Sultan Ahmet the First and dated 1609 we learn that usurers used to advance one gold coin and one kouroush (one gold piece was worth 120 aktehas and one kouroush 70 to 80 aktehas) on the rate of monthly interest of 4 to 5 aktehas and earned upwards of 400 or 500 aktehas a year on 1000 aktehas loaned. Furthermore, these same usurers as mentioned in the firman had the Christian minorities of the Realm so indebted that they were forcing them either to work for them or else go to jail.

With the above firman of his, Sultan Ahmet orders that those accepting more than 15 % interest be first jailed and then brought to the capital (Istanbul) to be condemned to the galleys²⁷.

As it is to be understood from what has been described so far, the question of loaning on interest that had always been in general and accepted practice entered a new phase through the State's making advances out of the foundations funds on interest-rate. That is, the State itself had thus established a precedent. These foundations had become so large that the interest derived therefrom sufficed to finance charity works, to provide for the needy and to make available to

(26) 'Life in Istanbul during Sixteenth Century' by Ahmet Refik (Altınay), pp. 87-88; 'Life in Eleventh Century Istanbul', pp. 1

(27) Archives of Prime Minister's Office-Istanbul Baş Vekâlet Arşivi 'Muhimme Defteri' No. 78, pp. 891-899.

(25) 'Bahjat al-Fatawa' pp. 150.

artisans the initial or working capital²⁸. Following the declaration of the Turkish Republic in 1923 "Foundations Administrations" were set up in Istanbul and Ankara to serve as mortgaging institutions. The Foundations Bank (Vakıflar Bankası) set up in 1954 still operates as such in replacement of these two administrations.

D — Development of Banking in the Ottoman Empire

Reforms within the Empire had started by Selim the Third (1789-1807) and gained momentum during the reign of Mahmud II (1808-1839) continuing as such during the reign also of Abdulmajid (1839-1861).

Military engagements as well as financial and economic undertakings have yielded profitable results. On the same line, the Ministry of Finance was created on February 28, 1838 and the first banknote 'valid cash replacement of the gold piece, or 'kaima-i m'utabaraî nakdiâ' issued two years later. These were in denominations from 10 to 500 kouroushes, had no serial number on them and were all written by hand. They were to remain as currency in circulation for a period of eight years at the rate of 8 % interest and were due to payment upon the bearer's request at the end of this term. In 1842 new banknotes printed in Vienna were circulated replacing the first ones which there were already counterfeits. Interest accrued on this first batch of banknotes was honoured regularly although at slightly reduced rate 6 %.

Following the circulation of banknotes charging of interest in transactions of various nature and types had as-

sumed an official status. The Galatian money-changers who were as influential abroad as they were at home proved very active in extending credits on interest and two of them had indeed set up the first bank in Turkey. In 1845 the Ottoman Government signed a contract with two money-changers, J. Alléon and Th. Baltazzi, to the effect that the Government undertook to pay them 2 million kouroushes per annum in return for their pronounced and explicit promise to keep the value of one Pound Sterling (£) at 110 kouroushes.

In 1847 these bankers named their company 'Banque de Constantinople' but the French revolution of 1848 had shaken the company's financial standing causing it to close down in 1852.

On July 24, 1856 the Ottoman Bank was set up by order of the Queen with headquarters in London and with an initial paid-up capital of £2 millions. Its name was changed later on (1863) into "Banki Osmanii Shahane-Imperial Ottoman Bank". Although the Galatian bankers mentioned above had once more set up a new bank which they named 'Türkiye Bankası' it also collapsed a year later²⁹.

Quite apart from these attempts either by foreign states or by the non-muslim minorities of the Empire to introduce banking, a great statesman, Midhad Pasha, was laying the foundation stone of the first national and official Turkish bank. This great man who was twice prime minister (Sadr Âzam) set up first in 1863 a 'Fund for Public Improvement' during this term of office as governor of Nish and Danube provinces in the Balkans (1861-1868) at Sharköy (today's Pirot). This Fund was to advance credits to people on low rate interest. This incipient public fund was created through contributions from farmers and breeders (5 % value

(28) 'Mecelle-i Umuru Belediye' by Osman Nuri Ergin I, pp. 410, 704-705 also 'Türkiyede Şehirciliğin Tarihi İnkişafı' by the same author pp. 27-29 as well as 'Türkiye Maarif Tarihi' III, pp. 727. 'Life in Ancient Istanbul - Eski İstanbul Yaşayışı' by Musahipzade Catal, pp. 46.

(29) See 'Yüz Yıllık Teşkilatlı Zirai Kredi' 1964, pp. 37-54

of their produces) and it immediately relieved the needy producers from the whims and caprices of usurers. They thus became very popular and indeed in many provinces branches were established³⁰. Interest collected was spent for the construction of roads, schools and bridges. Enlarging the scope of the fund which had a regulation of twenty articles and accepted every conceivable sort of articles as security, artisans and small traders were also covered. Thus, the name of these funds was changed in 1883 to "Fund for public Improvement" (Menafii Umumiye Sandığı) but the Turco-Russian War of 1877-1878 which soon broke out almost completely ruined them all. They were replaced later on (1888) by the Agricultural Bank which name was first altered as 'The Turkish Agricultural Bank' in 1926 and then in 1937 as 'The Agricultural Bank of the Republic of Turkey - T.C. Ziraat Bankası'³¹.

(30) In State Sales and Purchases Regulations enforced in 1871, the rate of interest was fixed at 12 %. See 'Defteri Muktasit' 1307 A.H. by Süleyman Sudi, (volume II), pp. 31.

(31) 'Yüz Yıllık Teşkilatlı Zıral Kredi' 1964, Chapter on 'Historical Documents' pp. 95-118.

As it is to be understood from the short history given above interest-rate was very quick to develop following the circulation of banknotes within the realm of the Ottoman Empire.

Because borrowing and loaning out constitute an inseparable as well as inevitable part in today's trade and economic activities the word 'faiz' is used with a view of recognizing the legitimacy in creating a low-rate return on capital for 'interest-rate' which is quite different from *riba* both in meaning and in character. As such, 'faiz' is indeed different from *riba* and is in keeping with both the teaching of Qur'an as well as the intention and the spirit of Islam. If it were not, the firmans of the Caliph-Sultans, the fatwas of muftis and Shaih al-Islams would have condemned it as 'haram'. Moreover, Mahmud Sheltut, the Rector of Jami al-Azhar in Cairo published in 1960 an extensive study to the effect that neither today's bank rates nor shares and saving bonds are 'haram'³².

(32) See 'Mecellet al-Azhar', vol. 32 no. 5, pp. 526-528 (October 1960).